

”Kirkot niin kuin ne on rakennetut, joko tornilliset tai tornittomat”

Kirkkomerkinnät maakirjakartoissa 1640–1712

Saara Ruohonen

Pro gradu -tutkielma

Historian ja arkeologian tutkinto-ohjelma, Suomen historia

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Helmikuu 2026

Turun yliopiston laatujärjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck –järjestelmällä

Pro gradu -tutkielma

Historian ja arkeologian tutkinto-ohjelma, Suomen historia

Saara Ruohonen

”Kirkot niin kuin ne on rakennetut, joko tornilliset tai tornittomat” – Kirkkomerkinnät maakirjakartoissa 1640-1717

Sivumäärät: 91 sivua

Ruotsissa alkoi 1630-luvulla laajamittainen ja järjestelmällinen kartoittaminen. Koko Ruotsin suurvalta-ajan valtakunnan alueelta tuli tehdä kattava synopsis, eli yleiskatsaus, jossa tuli ilmetä maantieteellisten olojen lisäksi valtakunnan todelliset taloudelliset resurssit.

Kartoituksen seurauksena syntyi ainutlaatuinen karttakokonaisuus, maakirjakartat, jotka jaetaan vanhempiin ja nuorempiin maakirjakarttoihin. Maakirjakartat ovat monipuolisesti ja eläväisesti kuvitettuja, ja niihin on merkitty tarkasti esimerkiksi kylien pellot ja niityt. Lisäksi niihin merkittiin rakennuksia, kuten kirkkoja. Kirkkojen esittämistä koskien annettiin vuonna 1643 ohjesääntö, jossa määrättiin, että kirkot tuli merkitä karttoihin sellaisina kuin ne olivat. Tutkielmassa tarkastellaan sitä, onko kirkot kuvattu karttoihin todenmukaisesti sekä sitä, miten maanmittarit eri aikoina noudattivat annettua ohjesääntöä. Tutkielmassa pohditaan myös syitä, jotka vaikuttivat kirkkomerkinnöissä esiintyvään vaihteluun.

Tutkielman lähdeaineistona on 83 maakirjakarttaa 16:lta maanmittarilta. Vanhin kartta on vuodelta 1640 ja nuorin on vuodelta 1712. Karttoja on laajasti nykyisen Suomen alueelta, lisäksi kartta-aineistossa on mukana Luovutetun Karjalan alueelta olevia karttoja, koska kyseinen alue kuului tutkimuksen aikarajauksen aikaan Ruotsin valtakuntaan. Aineiston keräämisen jälkeen kartat lajiteltiin maanmittareittain, jonka jälkeen jokainen kirkkomerkintä ja merkintää kuvaava kirkko analysoitiin yksittäin. Yksittäisen analysoinnin jälkeen kirkkomerkintöjä vertailtiin vertailevan tapaustutkimuksen keinoin eri maanmittareiden välillä. Kirkkomerkintöjen vertailun pohjalta tehtiin tulkinta siitä, ovatko maakirjakarttojen kirkkomerkinnät esittäviä vai eivät.

Kartta-aineistoa vertailemalla havaittiin, että kirkkomerkinnät ovat vanhemmissa maakirjakartoissa yksityiskohtaisia ja kirkot on esitetty niissä todenmukaisesti. Nuorempien maakirjakarttojen kirkkomerkinnöissä on havaittavissa hajontaa esittävyys suhteen, mutta niiden kirkkomerkinnät muistuttavat pääsääntöisesti kirkkoja kuvaavia geneerisiä karttasymboleja. Vanhempien ja nuorempien maakirjakarttojen merkintöjen eroavaisuudet johtuvat muun muassa maanmittareiden ammattiprofession ja koulutuksen kehityksestä.

Avainsanat: historialliset kartat, kirkot, maakirjakartat, maanmittarit, professiot, uusi aika

Sisällysluettelo

1	Johdanto	5
1.1	Kartoittamisen alku suurvalta-ajan Ruotsissa	5
1.2	Aihe, tutkimuskysymys ja aikaisempi tutkimus	11
1.3	Lähdeaineisto ja metodit	14
1.4	Keskeiset käsitteet	19
2	Maan mittaaminen	25
2.1	Maanmittareiden koulutus ja työskentely	25
2.2	Maanmittareiden työvälineet	30
2.3	Tutkielman maanmittarit	33
3	Vanhemmat kartat 1640–1660	37
3.1	Lars Schroderus	37
3.2	Erik Aspegreen	39
3.3	Lars Röös	42
3.4	Jonas Sträng	44
3.5	Hans Hansson	46
3.6	Claes Claesson	49
4	Nuoremmat kartat 1680–1712	52
4.1	Lars Forssell	52
4.2	Olof Mört	54
4.3	Jonas Gedda	57
4.4	Samuel Brotherus	59
4.5	Magnus Bergman	61
4.6	Johan Wetteriwijk	65
4.7	Nils Avander	68
4.8	Karl R. Rummell	71
4.9	Erik Bergström	72

4.10	Kristofer Mört	73
5	Johtopäätökset	74
	Lähteet	79

1 Johdanto

1.1 Kartoittamisen alku suurvalta-ajan Ruotsissa

Vuonna 1603 kuningas Kaarle IX antoi matemaatikko ja kartografi Andreas Bureukselle¹ tehtäväksi laatia koko Pohjolaa kuvaavan kartan. Ruotsin suurvaltakausi alkoi 1600-luvulla, siitä seuraavan noin sadan vuoden aikana Ruotsin valtakunta laajeni laajimmilleen, kattaen muun muassa nykyiset Suomen ja Viron alueet, sekä osia Pohjois-Saksasta. Hallittava alue oli laaja, ja sen hallitsemiseen tarvittiin uudenlaisia työkaluja, kuten karttoja.² Kartografia oli 1600-luvulle tultaessa tieteenalana kehittynyt ja uudet kartat olivat jo melko todenmukaisia ja tarkkoja. Kaarle IX ymmärsi karttojen hyödyllisyyden, ne olivat tarpeellisia apuvälineitä valtakunnan hallitsemiseen. Niiden avulla oli mahdollista hahmottaa eri alueita ilman paikalle menemistä, kartoissa konkreettinen tila muuttui abstraktiksi, ne vapauttivat ihmisen paikasta. Lisäksi kruunu halusi valtakunnan ulkoisten rajojen ja maantieteellisten olojen lisäksi tietää valtakunnan todelliset resurssit.³

Suurvalta-ajan Ruotsi oli maantieteellisesti laaja, mutta hallinnoltaan se oli hajanainen ja järjestäytymätön. Valtakunnan todellisten resurssien valjastamiseksi tuli ensin kartoittaa, mitä kaikkea rajojen sisään kätkeytyi. Tästä tarpeesta alkoi laajamittainen maakirjakartoittaminen. Maanmittarit apulaisineen tekivät ikään kuin valtakunnan laajuisen inventaarion kaikesta, mitä siihen kuului. Maanmittarit merkitsivät karttoihinsa tarkasti eri asioita, kuten kylien niityt, pellot, talot ja merkittäviä rakennuksia, kuten kirkkoja. Tässä pro gradu -tutkielmassa keskityn tarkastelemaan vanhempiin ja nuorempiin maakirjakarttoihin merkittyjä kirkkomerkintöjä.

Pohjolan yleiskartan laatiminen oli suuri työ, johon Andreas Bureukselta kului 23 vuotta. Näiden vuosien aikana ruotsalainen kartografia oli ottanut valtavia harppauksia eteenpäin, ja se näkyi valmistuneessa kartassa. Bureukselta valmistui vuonna 1611 laajemman työn lomassa myös Ruotsin valtakunnan ensimmäinen totuudenmukainen kartta, Lapin kartta⁴. Kuninkaan tilaama suuri Pohjoismainen kartta, *Orbis Arctoi Nova et accurata delineatio*,

---

¹ Myöhemmin aateloituna Anders Bure.

² Huhtamies 2008, 47.

³ Höglund 2008, 9–11; Tollin 2021, 187.

⁴ Lapponiae, Bothniae, Cajaniaque, Regni Sveciae Proviniviarum Septentrionalium Nova Delineatio sculpta anno domini 1611.

valmistui vuonna 1626.⁵ Valmistunut yleiskartta oli uusien kartoitus- ja mittausmenetelmien lopputulos. Se oli tarkkuudeltaan täysin omaa luokkaansa ja vetäen vertoja ajan parhaille kartoille. Pohjolan yleiskartta ja Anders Bureuksen kartografiset taidot tekivät vaikutuksen kuningas Kustaa II Adolffiin. Valtakunnalle oli nyt annettu ulkoiset rajat, seuraavaksi tulisi selvittää mitä kaikkea oli valtakunnan rajojen sisällä.⁶

Vuotta 1628 pidetään ruotsalaisen systemaattisen ja laajamittaisen kartoittamisen aloitusvuotena.⁷ Andreas Bureus sai tällöin Kustaa II Adolfilta tehtävän laatia laajan valtakunnan taloudellisia ja maantieteellisiä oloja käsittelevän yleisselvityksen. Maantieteelliseen synopsikseen tuli selvittää tarkasti ja yksityiskohtaisesti kaikki mahdollinen tieto joka puolelta valtakuntaa, kuten pellot, niityt ja metsät. Lisäksi tuli selvittää esimerkiksi metsien maalajit ja niiden käytettävyys. Vesistöistä oli selvitettävä mitkä vesistöt ovat kuljettavia ja minkälaisen alusten kuljettaviksi ne soveltuvat. Myös kaivokset ja erilaiset malmisesiintymät piti kartoittaa. Lisäksi maanmittareiden tuli myös kartoittaa valtakunnan rajojen lähialueiden linnoituksia ja kaupunkeja. Bureuksen saama tehtävä oli laajuudessaan valtava, sillä Ruotsin valtakunta ulottui 1600-luvulla pohjoisessa Jäämerelle ja etelässä nykyiseen Pohjois-Saksaan, lännessä nykyiselle Norjan itärajalle ja idässä nykyiseen Venäjän länsirajaan.⁸

Syitä laajamittaisen kartoittamiselle oli useita. Suomalaistutkimuksissa maakirjakarttojen valmistamisen syyksi tyypistetään usein ainoastaan verotukselliset syyt. Valtakunta oli kooltaan laaja, mutta sen väkiluku oli pieni ja resurssit vähäiset. Näin ollen hajanaisen valtakunnan hallinnon oli tiedettävä tarkasti valtakunnan todelliset resurssit.

Maakirjakartoittamisen yhteydessä saatiin runsaasti tietoja suurvalta-ajan Ruotsin maantieteellisistä oloista, sekä taloudellisista resursseista ja valtakunnan väkimäärästä. Systemaattinen kartoittaminen oli valtakunnan voimavarojen inventoimista. Kartoittamisen kautta myös valtakunnan asukkaat saatiin rekisteröityä maakirjoihin ja väestöluetteluihin.⁹ Eräs motiivi kartoittamiselle olivat myös sotilaalliset ja maanpuolustukselliset syyt.¹⁰

---

⁵ Huhtamies 2008, 43.

⁶ Gustafsson 1933, 12; Tollin 2021, 61–62.

⁷ Gustafsson 1933, 14–15; Tollin 2021, 18.

⁸ Huhtamies 2008, 47.

⁹ Huhtamies 2008, 50–53.

¹⁰ Kostet 1995, 29, 169.

Ruotsalaistutkimuksissa tulkinta siitä, miksi kartoittaminen alkoi 1600-luvulla ei ole yhtä suoraviivainen. Verotuksen ja taloudellisten syiden ohella tutkimus on nostanut esille esimerkiksi armeijan ja sotimisen tarpeet, sekä vallan osoittaminen, sillä niillä oli mahdollista osoittaa valtakunnan rajat selvästi. Kartat olivat myös arvokkaita ja 1600-luvun uusinta osaamista ilmentäviä artefakteja.¹¹ Kartta itsessään oli vallan symboli. Lisäksi karttojen valmistaminen oli hidasta ja vaati resursseja ja runsaasti tietotaitoa muun muassa matematiikasta ja geometriasta, jotka edustivat 1600-luvun korkeinta osaamista.¹²

Jotta valtava kartoitusurakka oli mahdollista toteuttaa, kruunun oli ensin koulutettava ihmisiä mittaamaan maata. Bureus otti oppiinsa 1620-luvulla miehiä, joilla tuli olla hyvä tausta. Heidän oli oltava kunnollisten ihmisten lapsia, sillä tulevien maanmittareiden sosiaalinen tausta oli tärkeä kriteeri ammattiin soveltuvuudelle.¹³ Ensimmäisiksi maanmittareiksi koulutettavilla miehillä tuli olla jo valmiiksi jonkinlaista ymmärrystä ja taitoja kartografian ja geodesian aloilla. Bureus aloitti oppilaidensa kouluttamisen vuonna 1629, ensimmäisiin koulutettuihin maanmittareihin kuului seitsemän miestä. Heidän joukossaan oli myös Suomen ensimmäinen maanmittari, Olof Gangius, sekä pian hänen jälkeensä Suomeen saapunut Jonas Streng. Olof Gangius sai vuonna 1633 Tukholman kamarikollegiolta määräyksen lähteä Turun lääniin maanmittariksi. Gangiuksen ja Strengin jälkeen Suomeen saapui vielä viisi maanmittaria. 1640-luvulla Suomessa toimi yhteensä seitsemän maanmittaria, yksi jokaisessa läänissä.¹⁴

Ensimmäiset Bureuksen kouluttamien maanmittareiden kartat valmistuivat jo vuonna 1630, Suomen laajamittainen kartoittaminen käynnistyi kuitenkin kunnolla vasta 1640-luvulla.¹⁵ Maanmittarit toimivat itsenäisinä ammatinharjoittajina jo vuonna 1638.¹⁶ Valtavan kartoitusurakan seurauksena syntyi ainutlaatuisia suuria karttakokoelmia, joita kutsutaan geometrisiksi maakirjoiksi. Yhdessä maakirjassa on noin 80 karttaa.¹⁷ Maakirjakartat jaetaan vanhempiin ja nuorempiin maakirjakarttoihin. Vanhemmilla maakirjakartoilla tarkoitetaan karttoja, jotka on valmistettu vuosien 1635–1652 välisenä aikana. Nuoremmilla maakirjakartoilla puolestaan tarkoitetaan karttoja, jotka on valmistettu vuonna 1688 annetun

---

¹¹ Esim. Tollin 2005, 7; Tollin 2021, 16.

¹² Lundström 2013, 19, 25.

¹³ Tollin 2008, 18.

¹⁴ Huhtamies 2008, 53, 56–57.

¹⁵ Gustafsson 1933, 16.

¹⁶ Ehrensvärd 2006, 228.

¹⁷ Tollin 2008, 17.

maanmittausohjesäännön jälkeen.¹⁸ Tässä tutkielmassa käsitellään sekä vanhempia että nuorempia maakirjakarttoja.

Kamarikollegio antoi useita ohjeita ja sääntömääräyksiä geometrysten maakirjakarttojen ulkonäköä ja sisältöä varten. Kartoittamisen alkuvaiheissa ohjeistuksia tuli melko tiheästi, mutta ne olivat sisällöltään usein samanlaisia. Vuonna 1643 annettu ohjemääräys oli voimassa lähes sellaisenaan vuoteen 1688 asti.¹⁹ Ohjeistukset koskivat usein geografisia karttoja, mutta ohjeita sovellettiin myös geometrisiin karttoihin.²⁰ Erilaisuudesta huolimatta, karttojen perusominaisuudet olivat samat, siten kartat olivat ymmärrettäviä, vaikka täyteen yhdenmukaisuuteen ei päästy.²¹

Vuonna 1633 Tukholman kamarikollegio antoi maanmittareille valtakirjan, johon sisältyi ohjeet siitä, mitä ja miten karttoihin oli kuvattava. Ohjeiden mukaan maanmittareiden tuli mitata tarkasti kylien maat, pellot ja niityt. Metsiä ei sen sijaan vielä 1600-luvun puolessa välissä kartoitettu, vaan määräys metsien tarkasta kartoittamisesta alkoi vasta vuonna 1688 annetun ohjesäännön jälkeen. Ohjeisiin sisältyi ohjeita ja määräyksiä myös siitä, miten karttoihin merkittiin erilaisia maalajeja, kuten esimerkiksi se oliko maa mustaa multaa vai savimaata, oliko pelto viljelty vai ei, ja minkälaisia ympäröivät niityt olivat, sekä minkälaisia kalavedet ja metsät mitattavien alueiden ympärillä oli. Vuonna 1634 maanmittareiden ohjeisiin lisättiin se, että heidän tuli selvittää ja merkitä karttoihin autioituneet tilat ja autioitumisen syy. Vuonna 1636 astui voimaan tarkempi sääntö kartoissa käytettävistä väreistä. Pellot tuli värittää harmaalla, niityt vihreällä ja rakennukset mustalla. Värien lisäksi maanmittarit saattoivat laittaa peltojen kohdalle mainintoja, jos maa oli esimerkiksi erityisen hyvää. Vanhemmissa kartoissa oli tapana merkitä myös peltojen ja niittyjen nimi suoraan karttaan.²²

1600-luvun lopulle tultaessa kartoittamisesta oli tullut yhä tarkempaa ja samalla myös tavat merkitä eri asioita muuttuivat. Nuorempia karttoja voi luonnehtia vanhempia karttoja

---

¹⁸ Lehtinen 2005, 120–121.

¹⁹ Gustafsson 1933, 21.

²⁰ Geografisilla kartoilla tarkoitetaan pienimittakaavaisia maantieteellisiä kartoituksia. Pienimittakaavaisella kartalla tarkoitetaan usein karttoja, joiden mittakaava on 1: > 20 000. Geometrisellä kartalla tarkoitetaan suurimittakaavaista karttaa, joka on tehty mittapöydän avulla. Ks. Lehtinen, 2005.

²¹ Karsvall 2008, 81; Tollin 2021, 124, 338–339.

²² Gustafsson 1933, 20–22, 41–42; Lehtinen 2005, 16–17.

tyhjemmän näköisiksi, koska tapa merkitä esimerkiksi peltoja ja niiden aitauksia muuttui entistä pelkistetyimmäksi. Karttakuviin ei enää merkitty suoraan esimerkiksi niityn nimeä, vaan nimistöä kirjoitettiin vasta selitteisiin. Vanhemmille kartoille on ominaista, että ne ovat piirrosmaisempia ja eläväisempiä, ja siten helpommin ymmärrettäviä jopa sellaisille ihmisille, joilla ei ole taitoa lukea karttaa. Ne ovat tyyliltään jopa opettavaisia; maisema, asutus, vesistöt ja kasvillisuus esitettiin niissä tavalla, joka on helppo ymmärtää. Esimerkiksi puut merkittiin karttoihin puulajille ominaisesti, esimerkiksi havupuut on esitetty siten, että ne on tunnistettavissa nimenomaan havupuiksi, kun taas nuoremmissa kartoissa puita ja metsää on saatettu kuvata kirjoittamalla karttaan ”skogen”. Kartat alkavat 1600-luvun edetessä ja 1700-luvun aikana muuttua enemmän nykykarttoja muistuttaviksi ja kartanlukutaitoa vaativiksi. Karttoihin ei enää pyritty jäljentämään todellisuutta sellaisenaan vaan kartoissa alettiin käyttää erilaisia karttasymboleja.²³

Rakennukset merkittiin karttoihin erilaisin merkinnöin ja symbolein. Vaikka rakennuksia varten ei ollut vielä määrättyä merkintätapaa tai symbolia, eri maanmittareiden laatimien karttojen rakennusmerkinnät olivat usein samankaltaisia.²⁴ Rakennusten merkinnän samankaltaisuus muistuttaa sovittua ja vakiintunutta karttasymbolia, ja on todennäköistä, että maanmittareilla on ollut yhteinen ajatus siitä, minkä näköisin merkinnöin erilaisia rakennuksia tuli merkitä karttoihin. Rakennukset oli useimmiten merkitty mittasuhteiltaan samankaltaisiksi, mutta niiden yksityiskohdat, kuten savupiiput, ikkunat tai katon päällysteet, vaihtelivat. Geometrisissa kartoissa mitattavat alueet, kuten pellot ja niityt, ovat oikeassa mittakaavassa, vain karttoihin merkityt rakennukset olivat tyyliteltyjä symboleja.²⁵

---

²³ Gustafsson 1933, 25–26; Tollin 2021, 124, 187.

²⁴ Karsvall 2008, 81. Rakennuksia koskevat ohjeet koskivat geografisia karttoja. Geometrisissä kartoissa ei käytetty määrättyjä karttasymboleja.

²⁵ Karsvall 2008, 82, 92; Tollin 2021, 92.

Kuva 1. Ahvenanmaalla sijaitseva Kastelholman linna kuvattuna Hans Hanssonin karttaan.

Karttoihin merkittiin usein tavallisten talojen lisäksi merkittäviä rakennuksia, kuten suuria kartanoita, kirkkoja, joiden yhteyteen merkittiin usein myös lähistöllä olevat pappilat, sekä linnoja. Esimerkiksi Hans Hansson on kuvannut kuvassa 1 näkyvään karttaansa Kastelholman linnan.²⁶

Vuonna 1643 kamarikollegio antoi ohjesäännön, jossa käsiteltiin sitä, miltä kirkkojen tulisi kartoissa näyttää. Se on ainoa sellainen ohje, joka käsitteli sitä, miltä jonkin karttaan kuvatun rakennuksen tuli näyttää. Ohjeen mukaan kirkot tuli merkitä karttoihin ”niin kuin ne on rakennetut joko tornilliset tai tornittomat”.²⁷ Vanhempiin maakirjakarttoihin kuvatut kirkot ovat vanhimpia ruotsalaisia ja suomalaisia kuvattuja kirkkoja ja useat niistä saattavat olla kyseisten kirkkojen ensimmäisiä tai jopa ainoita kuvauksia.²⁸

Kirkot erottuvat karttoihin kuvatuista muista rakennuksista, koska ne on usein kuvattu muita rakennuksia realistisemmin. Lisäksi niiden merkintätavoissa on eroavaisuuksia.²⁹

Kirkkorakennukset, puiset tai kiviset, ovat olleet muista rakennuksista eroavia.

Sakraalirakennukset, kuten kirkot, pyrittiin rakentamaan siten, että ne erosivat ulkonäöltään maallisista rakennuksista. Puukirkot olivat halvempia ja helpompia rakentaa, mutta myös niistä pyrittiin tekemään rakennuksina erityisiä. Esimerkiksi kirkkorakennusten katot olivat

²⁶ Hansson 1650–1660c. Ks. kuva 1.

²⁷ ”Alla kyrkior afrijthas som dhe äre fatte, antingen med Torn eller uthan Torn”; Styffe 1856, 267, suom. Gustafsson 1933; Huhtamies 2008, 87.

²⁸ Karsvall 2008, 81, 92.

²⁹ Tollin 2021, 90.

usein huomattavan jyrkkiä ja paanutettuja, mikä oli kirkoille ominainen kattojen päällystystapa. Kirkot erosivat tavallisista asuinrakennuksista myös suuremman kokonsa vuoksi. Lisäksi ne olivat usein olemukseltaan juhlavampia.³⁰

1.2 Aihe, tutkimuskysymys ja aikaisempi tutkimus

Vuoden 1643 ohjesäännöstä huolimatta tavat merkitä kirkkojen merkintätavat vaihtelevat eri maanmittareiden välillä. Tutkin pro gradu -tutkielmassani vanhempien ja nuorempien maakirjakarttojen kirkkomerkintöjä Suomessa. Valitsin kartoissa olevat kirkkomerkinnät tutkimuskohteeksi, koska kirkkoja on merkitty useisiin karttoihin eri aikoina ja maantieteellisesti laajalta alueelta. Tarkastelemalla ja vertailemalla karttoihin merkittyjä kirkkomerkintöjä toisiinsa sekä niiden esittämiin todellisiin kirkkoihin, pyrin vastaamaan kysymykseen ovatko karttojen kirkkomerkinnät todenmukaisesti esitettyjä vai eivät. Tämän jälkeen vertaan eri maanmittareiden kirkkomerkintöjä toisiinsa ja pohdin, miten kirkkomerkinnät eroavat toisistaan vanhemmissa ja nuoremmassa geometrisissa maakirjakartoissa ja mistä erot johtuvat. Tämän pro gradu -tutkielman kaltaista vastaavaa laajamittaista kirkkomerkintöjen vertailua ei ole tehty.

Kirkot ovat olleet, ja ovat yhä, tunnistettavia ja paikallisesti tärkeitä maamerkkejä, joilla on usein omalaatuisia tunnistettavia piirteitä. Kirkoista on usein jäänyt myös monenlaisia tietoja historiallisiin lähteisiin, jolloin niiden menneistä ulkomuodoista tai remonteista on jäänyt tietoja huomattavasti enemmän tavallisista asuinrakennuksista. Tämä mahdollistaa kirkkomerkintöjen laajamittaisen tarkastelun ja vertailun.

Tutkielman alkuperäisaineistona ovat vanhemmat ja nuoremmat maakirjakartat, jotka on valmistettu vuosien 1640–1712 aikana. Karttojen laatimisen aikaväli on noin 70 vuotta, joten kartoittaminen on kehittynyt vanhempien ja nuorempien karttojen laatimisen välillä. Aikavälillä on oma vaikutuksensa myös karttojen ja karttamerkintöjen ulkonäköön. Maanmittarien työskentely muuttui tutkielman aikarajauksen aikana järjestäytyneemmäksi, tarkastelen karttojen kautta myös sitä, miten maanmittareiden professio kehittyi ja mitä vaikutuksia sillä on karttojen ulkonäölle ja sisällölle. Lisäksi tutkin karttojen ulkonäössä havaittavissa olevia merkkejä apulaisten käyttämisestä karttojen laatimisessa.

---

³⁰ Hiekkänen 2003, 27.

Ruotsalainen tutkija Olof Karsvall on kirjoittanut, että vanhemmissa ruotsalaisissa kartoissa kirkot ovat todennäköisesti vastanneet todellisuutta.³¹ Kartoissa olevien kirkkomerkintöjen esittävyyttä on pohdittu myös useissa paikallishistorioissa. Esimerkiksi Pekka Lappalainen toteaa Säämingin historiassa Lars Röösin Säämingin kirkkoa esittävän kirkkomerkinnän olevan kirkkoa todenmukaisesti kuvaava merkintä.³² Toisaalta Juhani Raunio toteaa samaisesta Lars Röösin kirkkomerkinnästä, että kirkkomerkinnät olivat todennäköisesti kaavamaisia kuvia, joissa saattoi olla myös todenmukaisia piirteitä.³³

Historiallisia kartoja on käytetty varsinaisena lähdeaineistona melko vähän. Lisäksi kartoja käytetään eri tieteenaloilla eri tavoin. Esimerkiksi arkeologiassa kartat toimivat usein menneisyyden paikkatiedon välittäjinä esimerkiksi asutushistoriallisen tiedon lähteinä. Kartoista etsitään usein konkreettisia merkkejä erilaisesta ihmistoiminnasta ja kartoista koottuja havaintoja sovelletaan nykykarttoihin. Kartoja käytetään arkeologiassa myös esimerkiksi inventoinnin apuna, kartoista voi tarkastella kulttuurimaiseman kehitystä eri vuosisatoina. Karttoihin on merkitty myös autioituneita taloja, jotka ovat potentiaalisia tutkimuskohteita.³⁴ Historiantutkimuksessa kartojen sisältämä paikkatieto ei usein ole niin oleellista kuin kartojen sisältämiä muu tieto.³⁵ Kartoissa on myös taidehistoriallinen puoli, kartat ilmentävät valmistusajankohtansa esteettisiä ihanteita.³⁶

Tutkimuksia, jotka paneutuisivat yksittäisiin karttamerkintöihin tai kartoissa esiintyviin ilmiöihin siten, että kartat itsessään olisivat pääasiallinen lähde ja tutkimuksen kohde, ei ole Suomessa juurikaan tehty. Tutkimuksen keskittäminen karttoihin itsenäisinä artefakteina, ei vain paikkatiedon välittäjinä tai historiallisina asiakirjoina, on kuitenkin tärkeää, koska karttoihin on usein, symbolein tai symbolimaisin merkinnöin, merkitty tietoja, jotka ovat säilyneet nykypäivään ainoastaan kartoissa. Näin ollen useat tämän pro gradu -tutkielman kirkkomerkinnöistä ovat ainoita kuvallisia kuvauksia suomalaisista 1600-luvun kirkoista ja tarjoavat ainutkertaista tietoa kirkkojen sijainnista, ulkomuodosta ja mahdollisista muutoksista eri aikoina.

---

³¹ Karsvall 2008, 83.

³² Lappalainen 1971, 362–363.

³³ Raunio 2004, 43

³⁴ Kostet 1995, 12; Adel 1998, 16–17; Haggrén et al. 2003, 15–17.

³⁵ Mökkönen 2008, 1, 7.

³⁶ Kostet 1995, 12.

Karttoja käytetään usein esimerkiksi paikallishistorioissa lähinnä kuvituskuvina. Kartat ovat itsessään monipuolisia lähteitä ja niissä on myös paljon muuta kuin vain maantieteellistä tietoa. Niiden avulla voi tutkia monenlaisia eri asioita, kuten esimerkiksi maisemaa, asutusta, maanviljelyä ja kaupunkisuunnittelua. Karttoja voi tutkia myös esineinä tai kuvina. Kartat edustavat oman aikansa visuaalisia ja esteettisiä ihanteita, ne ovat olleet uutta tietoa ja teknologiaa hyödyntäneitä taideteoksia, ja niihin on merkitty asioita, jotka on koettu kartan laatimisen aikana tärkeiksi.

Kartat eivät ole neutraaleja, vaan ne on aina tehty jotain tarkoitusta varten, siksi niitä tutkiessa on oltava lähdekriittinen. Kartan valmistumisen taustalla olevat asiat vaikuttavat esimerkiksi siihen, millä tarkkuudella kartoissa esitetään asioita. Lisäksi kartat voivat olla esimerkiksi propagandan välineitä.³⁷ Karttoja valmistamalla on voitu konkreettisesti nähdä ja osoittaa, missä valtakunnan rajat menivät. Tieto oli tärkeä hallitsijoille, mutta kartoilla osoitettiin valtakunnan voimaa ja mahtia myös ulkopuolisille. Karttoihin merkityillä rajoilla on myös tärkeitä symbolisia merkityksiä, ne ovat konkreettisia osoituksia valtakunnan laajenemisesta tai vastaavasti pienenemisestä. Kartoilla oli myös suuri valta maailmankuvan ilmentämisessä, vasta kun karttaan oli merkitty raja, raja todella oli olemassa.

Kartoista on tehty paljon eri karttatyyppeihin liittyvää tutkimusta. Historiantutkija Juhani Kostet on tehnyt useita kaupunkikartoittamisesta kertovia teoksia, kuten *Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa* (1995) sekä *Turun kaupunkimittauksen vuosisataiset vaiheet* (2009). Kartoista on myös tehty erilaisia kokoelmateoksia, kuten esimerkiksi maanmittari Samuel Brotheruksen kartoista tehty *Samuelin kartat - Helsingin pitäjän vanhimmissa kartoissaan 1681-1712* (2001).³⁸ Lisäksi kartoittamisesta ja maanmittareiden historiasta on kirjoitettu useita teoksia, kuten kolmiosainen kirjasarja *Suomen maanmittauksen historia I-III* (1933) sekä Mikko Huhtamiehen *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633-2008* (2008), sekä esimerkiksi kartoitusmenetelmiä koskevia tai karttojen teknisissä ominaisuuksia käsittelevä, Heikki Rantatuvan toimittama, *Kartta historian lähteenä* (2005).

---

³⁷ Tarkiainen 2005, 117–118; Höglund 2013, 52; Lundström 2013, 15; Nurminen 2015, 17–19.

³⁸ Toim. Leskinen & Lillbroända 2001.

Ruotsissa historiallisia karttoja, erityisesti geometrisia maakirjakarttoja, on tutkittu Suomea enemmän. Esimerkiksi Clas Tollin on tutkinut kattavasti vanhempia ruotsalaisia karttoja teoksessa *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolvtusen kartor* (2021). Myös konferenssijulkaisu vuodelta 2003 *Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna* (2005) tarjoaa karttoihin erilaisia näkökulmia. Samalla nimellä oli myös historiallisia karttoja koskeva tutkimusprojekti, joka skannasi ja tulkitsevi nykyisen Ruotsin alueelta olevia vanhempia maakirjakarttoja.³⁹ Lisäksi vuonna 1999 Ruotsissa alkoi projekti, joka digitoi historiallisia karttoja, niiden saavutettavuuden parantamiseksi.⁴⁰ Ulla Ehrensvärd on myös kirjoittanut laajan Pohjolan kartoittamista koskevan yleisteoksen *Nordiska Kartans historia. Från myter till verklighet* (2006).

Myös kirkoista ja niiden rakennushistoriasta on kirjoitettu paljon. Esimerkiksi arkeologi ja taidehistorioitsija Markus Hiekkanen on kirjoittanut useita teoksia Suomen keskiaikaisista kivikirkoista, kuten *Finlands medeltida stenkyrkor* (2020) ja *Suomen kivikirkot keskiajalla* (vuosi), joihin on koottu tiedot Suomen kaikista keskiaikaisista kivikirkoista. Åsa Ringbom on tehnyt Ahvenanmaan kivikirkoista vastaavan teoksen *Åländska kyrkor berättar* (2010). Carolus Lindbergin teos *Suomen kirkot* julkaistiin vuonna 1934. Kirjaan on kuvailtu kirkkojen rakennustypologiaa sekä kaikki kirjan kirjoitusajankohdan aikaisen Suomen alueen kirkot. Kirkkojen rakennushistoriasta eri vuosisatoina on kirjoittanut esimerkiksi Heikki Klemetti teoksessaan *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla* (1927). Lars Pettersonin *Templum Saloense - Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus* (1987) kirjassa Petterson tutkii Saloisten kirkon historiaa, mutta sivuaa samalla laajemmin 1600-luvun kirkkorakentamista. 1900-luvun alusta aina vuoteen 1998 asti julkaistiin *Suomen kirkot – Finlands kyrkor* -kirjasarjaa, jossa esiteltiin suomalaisia kirkkoja ja niiden historiaa. Käytän tässä tutkielmassa kirkkohistoriallisia teoksia apuvälineinä todellisten kirkkomerkintöjen ulkonäön tulkittamisessa ja esittävyiden analysoinnissa.

1.3 Lähdeaineisto ja metodit

Tutkimuksen lähdeaineistona ovat historialliset kartat. Aineisto koostuu Maanmittaushallituksen uudistusarkiston ja Riksarkivetin digitoimista historiallisista

---

³⁹ Tollin 2006, 32–33.

⁴⁰ Mökkönen 2006, 10. Projekti Digitala historiska kartor för kulturmiljövården.

kartoista, jotka olen käynyt yksitellen läpi etsien niistä kirkkorakennuksia kuvaavia merkintöjä.⁴¹ Pääasiallisena tarkastelun kohteena on karttoihin merkityt kirkot. Lähteeksi olen valinnut suurimittakaavaiset maakirjakartat, koska ne ovat tyypiltään ja luonteeltaan yksityiskohtaisempia kuin pienimittakaavaiset maantieteelliset kartat.

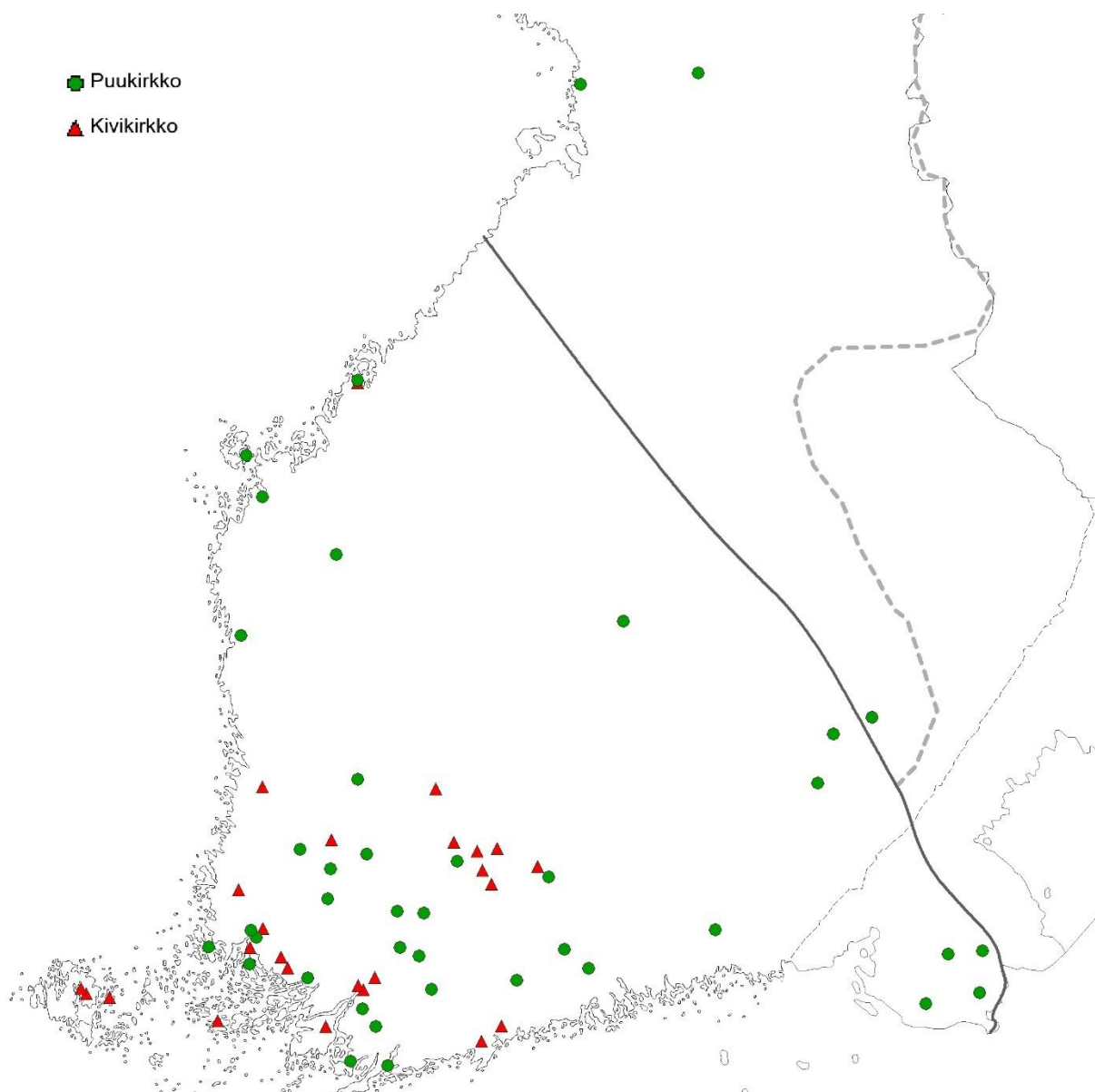
Kirkkomerkintöjen yhteyteen on joskus kirjoitettu kirkon nimi tai muuta kirkkorakennukseen viittaavaa tekstiä. Esimerkiksi Jonas Strängin Huittisten pitäjää kuvaavassa kartassa kirkon vieressä lukee ”Wambula Capell” ja Hans Hanssonin Sundin pitäjää kuvaavassa kartassa ”Sundh kyrkia”.⁴² Tässä tutkielmassa ei eritellä sitä, onko rakennus nimetty kartassa kappeliksi vai kirkoksi, koska sillä, onko rakennus nimetty karttaan kappeliksi vai kirkoksi, ei tämän tutkielman kontekstissa ole vaikutusta rakennuksen ulkomuotoon. Maanmittareiden karttoihin kirjoittama paikannimistö ei ole aina paikkansapitävää muun muassa kielitaidottomuuden vuoksi, jonka vuoksi he ovat saattaneet nimetä kirkkoja tai muita alueita karttoihinsa virheellisesti. Myös ilman virallista kappeliasemaa omaavien alueiden kirkkoja on saatettu kutsua kappeleiksi.⁴³

---

⁴¹ Olen käynyt tutkimusta varten läpi useita satoja karttoja silmämääräisesti, joten joissain kartoissa on voinut olla kirkkoja, joita en ole huomannut, ja ne ovat jääneet siten tutkimuksen ulkopuolelle.

⁴² Sträng 1646c; Hansson 1650–1660b.

⁴³ Ruohonen 2025, 233.

Kuva 2. Kirkkomerkintöjen levintäkartta. Musta viiva kuvaa Pähkinäsaaren rauhan rajaa (1323) ja harmaa katkoviiva Täyssinän rauhan rajaa (1595). Yhtenäinen ohut viiva kuvaa Suomen vuoden 1939 rajaa. Ohut katkoviiva kuvaa vuoden 1945 Pariisin rauhan jälkeistä rajalinjaa.

Tutkielman alueellisena rajauksena on Suomen alue Ruotsin suurvaltakaudella (kuva 2). Karttoja on esimerkiksi Ahvenanmaalta, Satakunnasta ja Pohjois-Pohjanmaalta. Myös luovutetun Karjalan alueelta on muutamia karttoja, esimerkiksi Valkjärveltä. Olen ottanut luovutetun Karjalan kartat mukaan, koska karttojen valmistusajankohtana alue on kuulunut Ruotsin valtakuntaan, eli alueista laaditut kartat ovat osa Ruotsin valtakunnan Suomen alueen systemaattista ja laajaa maakirjakartoitusprojektia. Olen tarkastanut useiden kirkkomerkintöjen tarkat sijainnit kartoissa esiintyvän nimistön tai karttojen topografian perusteella.

Tutkimuskohteiksi valikoitui 83 karttaa 16:lta eri maanmittarilta. Tutkimuksen maanmittareista kuusi on ensimmäisen kartoitusvaiheen maanmittareita, heidän karttojaan on tässä tutkimuksessa 18, ja ne on valmistettu vuosina 1640–1665. Loput 65 karttaa ovat nuorempia maakirjakarttoja, kymmeneltä eri maanmittarilta. Ne on valmistettu vuosien 1680–1712 välillä. Tutkimuksen lähdeaineiston ajallinen rajaus on siten 1640–1712.

Suomen alueen laajamittainen kartoittaminen päättyi lähes täysin 1700-luvun alussa venäläisten miehittäessä Suomea vuodesta 1713 alkaen. Useat maanmittarit pakenivat isovihan aikana Ruotsiin. Vuonna 1699 Suomessa oli 109 maanmittaria, sodan päätyttyä vuonna 1720 heitä oli enää vain 40. Osa tämän tutkimuksen maanmittareista, kuten Erik Bergström ja Nils Avander joutuivat venäläisten vangeiksi ja kuolivat tai katosivat.⁴⁴ Aikarajausta puoltaa myös se, että 1700-luvun edessä kartat muuttuvat ulkonäöltään ja sisällöltään niin merkittävästi, että niitä ei ole mielekästä verrata 1600-luvun vanhempiin karttoihin. Lisäksi erityisesti vuoden 1757 valtiopäivillä hyväksytty isojakoasetus ja vuonna 1759 alkanut isojakokartoitus muutti kartoituksen luonnetta ja ulkonäköä huomattavasti.⁴⁵

Metodisesti käsittelen aineistoa vertailevan tapaustutkimuksen keinoin. Tapaustutkimus on laadullinen tutkimusmetodi, jota käytetään eri tavoin eri tieteenaloilla. Se hyödyntää laadullisia ja määrällisiä tutkimustapoja ja yhdistää niitä eri analyysitapoihin. Tutkimuksessa voidaan tällöin tarkastella joko yhtä tai useampaa tapausta kerrallaan. Tapaustutkimuksen keskeisiä tavoitteita on määritellä ja analysoida tapauksia ja päätyä niiden pohjalta jonkinlaiseen ratkaisuun.⁴⁶ Tässä tutkimuksessa kohteena ovat karttoihin tehdyt kirkkomerkinnät, joista jokainen käsitellään omana tapauksenaan. Tämän jälkeen kirkkomerkintöjä vertaillaan toisiinsa, sekä niiden esittämiin todellisiin kirkkoihin.

Tavoitteenani on laajan vertailun kautta selvittää esittävätkö kirkkomerkinnät todellisia kirkkoja, vai ovatko ne vakiintuneita kirkkosymboleja. Erityisessä tarkastelussa on vanhempien ja nuorempien karttojen väliset erot, tutkimuksessa tarkastellaan sitä, miten karttojen valmistusajankohdat vaikuttavat kirkkomerkintöihin. Kirkkomerkintöjen mahdollisesta samankaltaisuudesta huolimatta esittelen yksitellen jokaisen kirkkomerkinnän, koska koen sen olevan oleellisen tärkeää laajan tulkinnan tekemiselle.

---

⁴⁴ Huhtamies 2008, 131–132, 134.

⁴⁵ Lehtinen 2005, 47.

⁴⁶ Eriksson & Koistinen 2014, 2–6, 37–38.

Kirkkojen lisäksi tutkimuskohteena ovat myös karttoja valmistaneet maanmittarit ja heidän työnjälkensä, sillä karttojen laatimista koskevien ohjeiden lisäksi heidän oma tyyliensä tehdä karttoja vaikutti kirkkomerkintöjen ulkonäköön. Karttojen valmistamiseen on osallistunut myös maanmittareiden apulaisia, 1600-luvulla apulaisten liiallinen hyödyntäminen karttojen valmistamisessa nousi jopa ongelmaksi. Juuri tästä syystä vuonna 1643 kamarikollegio kielsi mittauksien teettämisen oppilailla.⁴⁷

Tutkielma sivuaa myös kirkkojen rakennushistoriaa. Tuhoutuneiden kirkkojen mahdollisen ulkomuodon selvittämiseksi olen joissain tapauksissa turvautunut arkeologisten kaivausten kautta saataviin aineistoihin. Tämän tutkimuksen joitain kirkonpaikkoja, kuten Hietamäen kappelin aluetta, on tutkittu arkeologisesti vuosina 1918 ja 1924.⁴⁸ Kaivausten kautta on mahdollista saada selville esimerkiksi kirkkojen eri rakennusvaiheita, sekä tuhoutuneiden kirkkojen muotoja. Koska suuri osa 1600-luvulla käytössä olleista kirkoista on tuhoutunut, käytän muun muassa Carolus Lindbergin *Suomen kirkot* (1934) -kirjassa olevaa suomalaisten kirkkojen typologiaa kirkkomerkintöjen tulkitsemiseen.

Lisäksi olen myös itse käytännössä luonut tutkielman metodia, samalla kun olen käynyt alkuperäislähteitä läpi. Olen käynyt satoja digitoituja karttoja yksitellen ja järjestelmällisesti läpi, etsien niistä kirkkomerkintöjä.⁴⁹ Tätä kautta olen tuottanut itse käyttämäni kirkkoaineiston. Kirkkomerkinnän löytymisen jälkeen olen tunnistanut kuvatun kirkon ja etsinyt kirkkorakennuksesta kertovat tiedot. Tämän jälkeen olen kuvaillut jokaisen kirkkomerkinnän erikseen, ja sitten verrannut kirkkomerkintöjä niiden esittämiin todellisiin kirkkoihin.

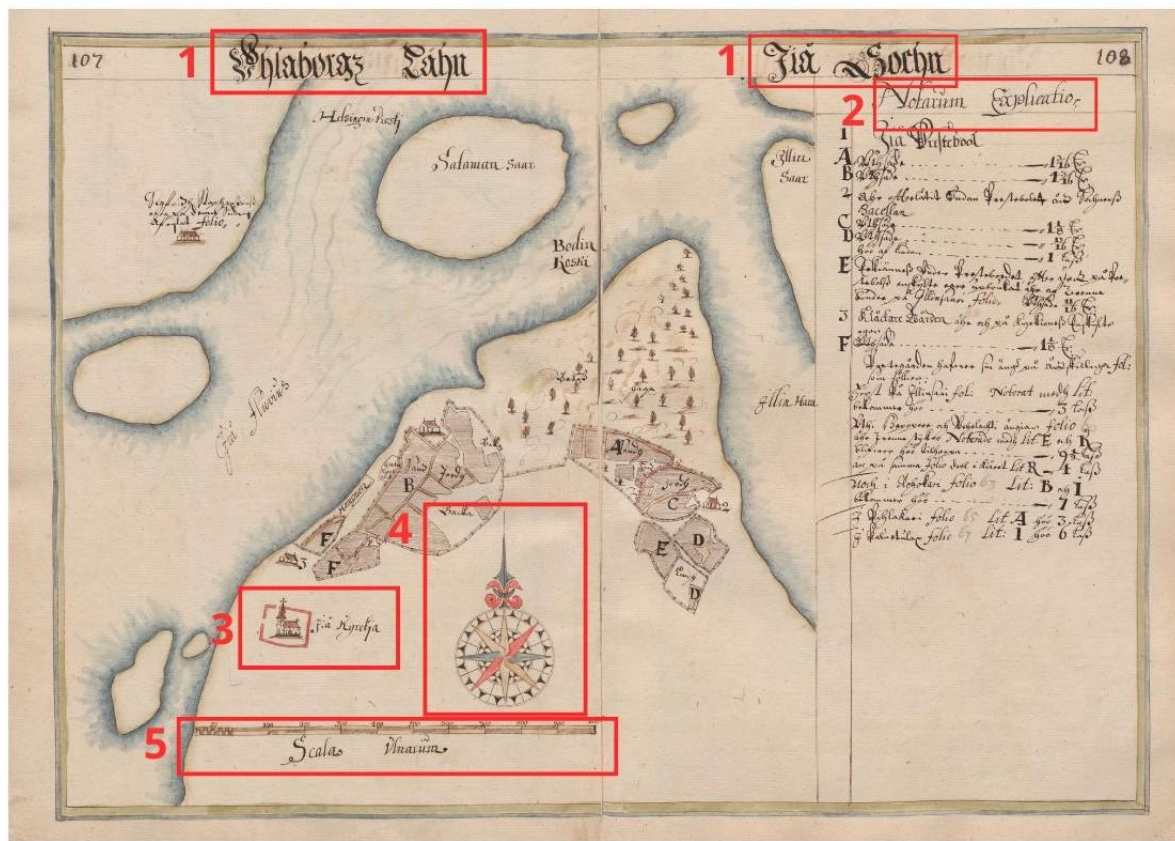
---

⁴⁷ Huhtamies 2008, 70.

⁴⁸ MJR 1000047637; Ks. Europeus 1918; Kronqvist 1924.

⁴⁹ Tutkielman kirkkomerkinnät ovat otanta kaikista maakirjakartoissa olevista kirkkomerkinnöistä, koska on mahdoton löytää tällaiseen tutkimukseen kaikkia maakirjakartoissa esiintyviä kirkkomerkintöjä.

1.4 Keskeiset käsitteet

Kuva 3. Claes Claessonin kartta vuodelta 1648. 1. Kartan otsikko, 2. Notarum Explicatio, 3. Kirkkomerkintä, 4. Kompassiruusu, 5. Mittakaava. Kartta: Maanmittaushallituksen uudistusarkisto. Merkinnät: Saara Ruohonen.

Vuoden 1633 ohjesäännön mukaan karttojen tuli olla laadittu kooltaan yhtä suurille regaalilehdille, koska kartat sidottiin yhtenäiseksi kirjaksi.⁵⁰ Kuva 3 esittää 1600-luvulle tyypillistä maakirjakarttaa. Kartan ylälaudassa oli yleensä vasemmalla kuvatun kihlakunnan nimi ja oikealla pitäjän nimi (1). Yksi maakirjakarttojen ominaisimmista piirteistä on kattavat ja runsaat selitteet. Jokaisessa kartassa oli Notarum Explicatio (2), eli yleisselite, josta tuli käydä ilmi muun muassa kartassa esitetyn kylän nimi ja talojen lukumäärä sekä kylän veroluku. Lisäksi yleisselitykseen oli merkitty peltoaitauksien kylvö ja tuotto, sekä tiedot mahdollisista ulkoniityistä. Yleisselitteeseen lisäksi kartoissa saattoi olla myös Specialis Explicatio, eli tilakohtainen erikoisluettelo, jos viljelykset haluttiin eritellä tiloittain.⁵¹

⁵⁰ Regaalilehdellä tarkoitetaan 46 x 58 cm kokoista karttalehteä. Ks. Lehtinen 2005.

⁵¹ Gustafsson 1933, 27; Lehtinen 2005, 17, 121.

Karttoihin merkittyjen kylien tuli olla asemoitu siten, että kompassiviiva osoitti pohjoiseen. Monilla maanmittareilla oli oma vakiintunut tyyli tehdä kompassiruusu (4), joten kartat ovat tunnistettavissa tiettyjen maanmittareiden tekemiksi juuri omalaatuisten kompassiruusujen perusteella. Kartat oli tapana myös rajata barokille ominaisesti koristeellisin kehyksin. Maanmittarit harvemmin allekirjoittivat vanhempia karttoja, vanhempiin karttoihin ei myöskään liiemmin kirjattu valmistusvuotta. Tapa signeerata kartat ja merkitä valmistusvuosi yleistyi vasta 1600-luvun lopulla.⁵² Kartoissa tuli olla myös mittakaava (5). Mittayksikkönä oli vuodesta 1604 lähtien käytössä ollut kyynära (*aln*) joka vastasi 59,38 senttimetriä.⁵³ Maakirjakartat ovat suurimittakaavaisia karttoja.⁵⁴ Suuri mittakaava soveltui erityisesti pienten alueiden yksityiskohtaiseen kartoittamiseen, kuten Claes Claessonin kartta osoittaa.⁵⁵

Merkittävä osa tämän tutkimuksen kirkkomerkinnöistä kuvaa 1500- tai 1600-luvuilla valmistettuja puukirkkoja, joista on usein jäljellä vähän kirjallisia lähteitä. Puukirkkojen käyttöikä on ollut suhteellisen lyhyt, esimerkiksi keskiaikaisten puukirkkojen käyttöiän arvellaan olleen noin sata vuotta.⁵⁶ Kirkkoja rakennettaessa on noudatettu tiettyjä rakentamista koskevia sääntöjä, jonka vuoksi yksittäisten esimerkkien kautta on mahdollista ymmärtää miltä kirkot ovat 1600-luvulla mahdollisesti näyttäneet. Keskiajalla rakennettuja kivikirkkoja on useita kymmeniä eripuolella Suomea. Niitä on vuosisatojen aikana saatettu muokata runsaasti, kirkkojen alkuperäistä ulkomuotoa on kuitenkin mahdollista tutkia esimerkiksi muureja ja puurakenteita tutkimalla.⁵⁷

Suomalaiset kirkot edustavat pääasiassa kahta eri tyyppiä – suorakaiteen muotoista pitkäkirkkoa ja ristin muotoista ristikirkkoa. Valtaosa ennen 1700-lukua rakennetuista kirkoista on tyypiltään pitkäkirkkoja. Kyseinen kirkkotyyppi on myös suomalaisten keskiaikaisten kivikirkkojen yleisin kirkkotyyppi, jota esimerkiksi kuvan 4 Pertelin kivikirkko edustaa.⁵⁸

---

⁵² Gustafsson 1933, 20, 26, 53; Tollin 2021, 119–121.

⁵³ Lehtinen 2005, 123.

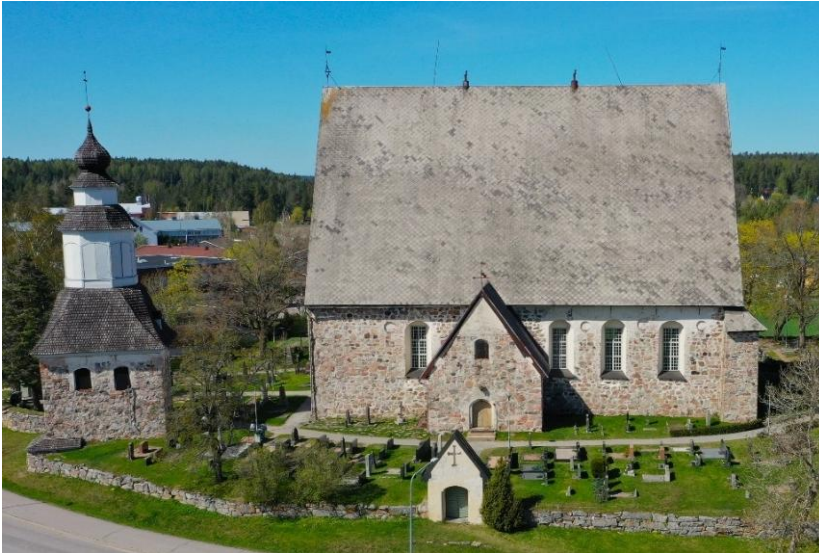
⁵⁴ Suurimittakaavaisella kartalla tarkoitetaan karttaa, jonka mittakaava on korkeintaan 1:20 000. Maakirjakarttojen tavallisimmin käytetty mittakaava on 1:5000.

⁵⁵ Gustafsson 41–42; Lehtinen 2005, 16–17.

⁵⁶ Ks. esim. Ruohonen 2024, 33; Klemetti 1927, 20.

⁵⁷ Arkkitehti ja tutkija Panu Savolaisen johtama projekti ”Keskiajan puurakennusperintö Suomessa. Kivikirkkojen kattorakenteet, rakennusprosessi ja rakentamisen innovaatiot myöhäiskeskiajan Pohjois-Euroopassa” tutkii keskiaikaisten kivikirkkojen puisia rakenteita.

⁵⁸ Ks. Lindberg 1934, 323.

Kuva 4. Perttelin keskiaikainen kivikirkko. Kuvattu pohjoiseen. Kuva: Juha Ruohonen.

Puisia pitkäkirkoja on esimerkiksi tukipilarikirkoja sekä kirkkoja, joiden seiiniä ei ole jäykistetty arkkurakenteilla. Tukipilarikirkoilla tarkoitetaan kirkkoja, joiden seinähirsien jatkokohdat on tuettu hirsiarkuilla, jotta seinät eivät pullistuisi ulospäin.⁵⁹ Länsitornilliset tukipilarikirkot olivat tyypillisiä Pohjanmaalla, arkeologi Juhani Rinne on kirjoittanut sen olevan ”ikivanha pohjalainen kirkkotyyppi”.⁶⁰ Erinomainen esimerkki tornillisesta tukipilarikirkosta on Kristiinankaupungin vuonna 1700 rakennettu Ulrika Eleonoran kirkko (kuva 5). Ennen nykyistä kirkkoa samalla paikalla on ollut vastaavanlainen 1600-luvun puolessa välissä valmistunut kirkko.⁶¹

---

⁵⁹ Ks. Lindberg 1934, 325; Pettersson 1987, 20; Hiekkänen 2003, 25.

⁶⁰ Rinne 1911, 91; Pettersson 1987, 20.

⁶¹ Lindberg 1934, 117–118.

Kuva 5. Kristiinankaupungin vuonna 1700 rakennettu Ulrika Eleonoran kirkko. Kuvattu etelään. Kirkon itäpuolella puinen kellotapuli. Kuva: Sami Mäkelä.

Kuva 6. Lopon vuosien 1630-1640 välillä rakennettu kirkko. Kuvattu koilliseen. Kuva: Juha Ruuhonen.

Tornittomat pitkäkirkot saatettiin rakentaa myös ilman tukipilarirakenteita, kuten esimerkiksi kuvassa 6 esiintyvä vuosien 1630-1640 välillä rakennettu Kanta-Hämeessä sijaitseva Lopon kirkko.⁶² Pitkäkirkkoihin liittyy usein myös runkokuoneen ulkopuolelle rakennettuja rakenteita, kuten pohjoispuolelle rakennettu sakaristo, joka oli vain papin käyttöön tarkoitettu huone. Siellä säilytettiin esimerkiksi ehtoollisen tarjoiluun tarkoitettuja astioita. Sakastiin ei kuulunut ulko-ovea, kulku sinne tapahtui runkokuoneesta.⁶³ Sakasti oli usein kivikirkkojen

⁶² Lindberg 1934, 325; Pettersson 1987, 331.

⁶³ Hiekkänen 2003, 17–19. Sakaristo tai sakasti tulee latinan sanoista sacer = pyhä, pyhitetty ja sacrum = pyhä esine tai kaluste. Runkokuoneella tarkoitetaan kirkon kirkkosalia, johon seurakunta kokoontuu.

ensimmäinen muurattava rakenne. Kivikirkkojen rakentamisen hiipuesssa 1500-luvulla, useissa paikoissa, kuten Somerolla ja Tyrvännöllä, ehdittiin rakentaa vain sakasti. Kivisten sakastien yhteyteen rakennettiin hirsistä salvotut kirkot. Kivisakastit kertovat kirkkopoliitiikan muutoksesta ja reformaation vaikutuksesta kirkkorakennuksiin, ne ovat näkyviä osoituksia kesken jääneistä kirkkojen rakennushankkeista.⁶⁴

Kirkkojen eteläseinissä pääsisäänkäyntien edessä on usein runkokuoneesta ulkoneva asehuone, joka nimestään huolimatta ei tarkoita paikkaa, johon seurakunta jätti kirkkoon mennessään aseensa, vaan se on eräänlainen eteistila. Asehuoneessa tehtiin eri tilaisuuksiin, kuten kasteeseen ja avioparin vihkimiseen liittyviä rituaaleja. Eteläseinässä asehuoneen itäpuolella saattoi joskus olla myös yksinkertainen papinovi.⁶⁵

Ristikirkot yleistyvät 1600-luvun lopussa ja 1700-luvun alussa ja siitä tuli 1700-luvulla hallitseva kirkkotyyppi. Ristikirkoilla tarkoitetaan kirkkoja, jotka on rakennettu usein tasavartisen ristin muotoon.⁶⁶ Useita puu- ja kivikirkkoja muokattiin ristikirkoiksi, kuten esimerkiksi kuvan 7 Halikon keskiaikainen kivikirkko.⁶⁷

Kuva 7. Halikon keskiaikainen kivikirkko. Kirkko laajennettiin ristikirkoksi 1800-luvun alussa. Kuvattu kaakkoon. Kuva: Juha Ruuhonen.

⁶⁴ Hiekkänen 2003, 173–174.

⁶⁵ Hiekkänen 2003, 19. Asehuone saattaa tulla saksan kielen sanasta ”wappenhusz”. Saksaksi sana ”wapen” tarkoittaa vaakunaa.

⁶⁶ Ks Lindberg 1934, 331.

⁶⁷ Hiekkänen 2020, 164.

Kirkon runkokuoneen katolla olevaa tornimaista rakennetta kutsutaan kattoratsastajaksi. Ne saattoivat olla kellollisia tai kellottomia. Kattoratsastajat ovat saattaneet olla yleisiä rakenteita, mutta nykyisin ainoa kivikirkossa jäljellä oleva kattoratsastaja on kuvassa 8 näkyvä Rymättylän keskiaikaisen kivikirkon päällä, sekin on tosin rakennettu vasta 1920-luvulla ja on rekonstruktio kirkon 1700-luvun kattoratsastajasta.⁶⁸

Kuva 8. Rymättylän keskiaikainen kivikirkko. Katon päällä keskellä on tornimainen kattoratsastaja. Etelämuurissa runkokuoneesta ulkoneva harjakattoinen asehuone. Kuvattu pohjoiseen. Kuva: Saara Ruohonen.

Tutkielma rakentuu johdannosta, kolmesta käsittelyluvusta ja johtopäätöksistä. Toinen luku käsittelee maanmittareita syventyen heidän koulutukseensa, työskentelytapoihinsa sekä mittausten tekemiseen. Kolmannessa luvussa käsittelen vanhempien maakirjakarttojen kirkkomerkinnät. Ensin esittelen merkintöjen esittämät aidot, joko olemassa olevat tai tuhoutuneet, kirkot. Kirkkojen ulkonäöstä ja -muodosta kerron ainoastaan karttamerkinnän kannalta oleelliset tiedot, enkä käsittele esimerkiksi keskiaikaisten kivikirkkojen päätykoristeluja tai kirkkojen sisätiloja. Karttamerkintöjen kirkot on lähes poikkeuksetta kuvattu itä-länsi-suuntaisina, joten niistä on useimmiten nähtävissä vain eteläseinä ja länsipääty. Mahdollisuuksien mukaan kuvailen kirkoista myös kulkuaukkoja sekä ikkunoita. Todellisten kirkkojen ja kirkkomerkintöjen kuvailun jälkeen analysoin ja vertailen kirkkomerkintöjen esittävyttä maanmittareittain. Neljännessä luvussa teen edeltävää lukua vastaavan kuvailun ja analyysin nuorempien maakirjakarttojen kirkkomerkinnöistä. Viimeisessä luvussa esittelen analyysin pohjalta tehdyt tulokset ja vastaan tutkimuskysymyksiin.

---

⁶⁸ Hiekkänen 2003, 19, 167–168.

2 Maan mittaaminen

2.1 Maanmittareiden koulutus ja työskentely

Ruotsin valtakunnassa harjoitettiin kartoittamista jo 1500-luvun Vaasa-kaudella.

Varhaisimmat kartat olivat joko sanallisia tai silmämääräisiä kuvauksia alueista. Keski-Euroopassa, kuten Hollannissa ja Saksassa tehtiin 1600-luvun alussa suuria innovaatioita kartoittamiseen liittyen, kuten esimerkiksi mittapöytä.⁶⁹ Kun Anders Bureus sai 1620-luvulla määräyksen alkaa kouluttaa maanmittareita laajan synopsiksen kartoitustehtäviin, oli hän täysin uuden tilanteen edessä. Ruotsissa ei aikaisemmin oltu koulutettu ihmisiä suoranaisesti kartoittamaan. Henkilöt, jotka olivat karttoja laatineet aiemmin, olivat saaneet oppinsa jostain muualta. Esimerkiksi Bureus itse oli oppineesta suvusta, jossa oli myös kartografiaan perehtyneitä ihmisiä, ja hänellä oli laajaa osaamista muun muassa geodesiasta.⁷⁰

Kuninkaan ohjeen mukaan koulutettavien maanmittareiden tuli olla ”nuoria miehiä, kunnollisten ihmisten lapsia”.⁷¹ Suurvalta-ajan maanmittareiden ja karttojen laatimiseen osallistuneiden miesten lukumäärästä ei ole olemassa tietoja, mutta 1600-luvulla sosiaalisella taustalla oli suuri merkitys. Näin ollen useilla ensimmäisen vaiheen kartoittajilla oli säätyläistäusta, esimerkiksi Olaus Gangius oli pappistaustainen.⁷² Asian vauhdittamiseksi hankkeeseen värvättiin jo valmiiksi maanmittausta ja geodesiaa osaavia henkilöitä. Siitä, missä valitut henkilöt olivat oppinsa nähin asioihin saaneet, ei ole varmuutta. Koulutettavien maanmittareiden suhteellisen lyhyt opetusaika, noin viisi vuotta, viittaa myös siihen, että heillä on ollut jo jonkinlaista osaamista alalta. Lisäksi tarve maanmittareille oli suuri, joten heidät haluttiin nopeasti töihin.⁷³

Bureus aloitti seitsemän oppilaan kanssa käytännön harjoittelun vuonna 1629.

Maanmittareiden koulutus alkoi latinan opiskelulla sekä mittausopilla. Aluksi he kartoittivat Ruotsin kruunulle siirtyneitä tiloja Mälarin alueella ja tekivät kaupunkimittauksia Tukholmassa.⁷⁴ Siitä, kuinka paljon Bureus tosiasiaassa itse osallistui maanmittareiden kouluttamiseen, ei ole varmuutta. Bureus lopetti maanmittareiden kouluttamisen vuonna 1633. Vuonna 1634 kamarikollegio määräsi maanmittauksen opetuksen ja opettajien

---

⁶⁹ Huhtamies 2008, 28–31, 33.

⁷⁰ Huhtamies 2008, 42.

⁷¹ ”Unga drägar ärliga mans barn”.

⁷² Huhtamies 2008, 106; Tollin 2008, 16–18.

⁷³ Gustafsson 1933, 15.

⁷⁴ Gustafsson 1933, 16.

puuttumisen vuoksi virassa olevat maanmittarit ottamaan itselleen oppipoikia.⁷⁵ Vastaavalla oppisopimusperiaatteella maanmittareita koulutettiin 1800-luvulle asti. Opintojen pituutta ei oltu määritelty. Vanhempien maakirjakarttojen laatimisen aikaan ei ollut vielä varsinaista tutkintoa, jonka maanmittari olisi voinut suorittaa. Jos esimerkiksi oppilasta opettava maanmittari jätti virkansa tai kuoli, tuli oppilaan käydä virassa olevien maanmittareiden tentittävänä. Lisäksi oppilaan tuli saada muiden maanmittareiden puoltava lausunto osaamisistaan. Tietoja tällaisista kokeista ei juurikaan ole, joten ne saattoivat olla vain muodollisuus.⁷⁶

Vuonna 1642 kamarikollegio nimitti Peder Menlös in maanmittauksen tarkastajan virkaan. Viran perustamiseen vaikutti maanmittaustoimen hajanaisuus ja järjestyttämättömyys. Ala tuli saada paremmin järjestykseen, jotta kartoittamista oli mahdollista tehostaa. Vuodesta 1643 lähtien maanmittarit olivat velvoitettuja viemään valmiit kartat Tukholmaan. Menlös vastasi myös karttojen ulkonäöstä ja hän teki ohjeita karttojen sisältöön ja ulkoasuun. Tarkastajan toimeen kuului myös huolehtia siitä, etteivät maanmittarit laittaneet avustajia tekemään heille kuuluvia töitä. Ohjeistus annettiin siksi, koska maanmittareiden havaittiin teettävän töitään osaamattomilla oppilailtaan. Avustajien ja oppilaiden käyttö näkyy kartoissa esimerkiksi siten, että saman maanmittarin karttojen välillä piirtotapa ja käsiala saattavat vaihdella merkittävästi.⁷⁷

Maanmittareiden kouluttamisen ongelmaksi muodostui 1600-luvun edetessä korkeamman teknisen opetuksen puute ja vähäinen tarjonta. Ruotsin valtakunnassa ei ollut vielä mahdollista opiskella maanmittauksen vaatimia asioita, joten oppeja varten oli matkustettava ulkomaille. Ruotsalaisia opiskelijoita lähti 1600-luvulla Hollantiin, erityisesti Leidenin yliopistoon, joka oli sen ajan johtava tekninen korkeakoulu. Siellä oli 1600-luvun puoleen väliin mennessä opiskellut yli 600 skandinaavista opiskelijaa. Siitä, kuinka moni näistä opiskelijoista on ollut maanmittareita, ei ole tietoa, mutta yliopiston opetukselliset painopisteet tukivat maanmittauksessa tarvittavia taitoja.⁷⁸

Ruotsin valtiopäivät tekivät 1620-luvulla erilaisia asetuksia opetuksen kohentamiseksi, samalla kruunu alkoi panostaa myös yliopisto-opintojen kehittämiseen. Uppsalan yliopisto

---

⁷⁵ Tollin 2008, 21–24.

⁷⁶ Gustafsson 1933, 18; Huhtamies 2008, 53–55, 68.

⁷⁷ Gustafsson 1933, 15, 20–21; Karsvall 2008, 92.

⁷⁸ Huhtamies 2008, 65. Anders Bureuksen poika opiskeli Leidenin yliopistossa.

alkoi opettaa matematiikkaa, johon sisältyi mekaniikkaa, optiikkaa, maantiedettä, astronomiaa ja arkkitehtuuria – taitoja, joita maanmittarit tarvitsivat toimessaan. Lisäksi yliopistossa opetettiin myös geometriaa ja aritmetiikkaa. Koulutusta annettiin valtakunnan elinkeinoelämän sekä maanmittareiden ja linnoitusupseerien tarpeita ajatellen ja se oli melko käytännön läheistä.⁷⁹

Vuonna 1680 toimeenpantu reduktio⁸⁰ oli suuri käänneentekijä ruotsalaiselle maanmittaustoimelle, ja siitä käynnistyi Ruotsin valtakunnan kartoittamisen niin sanottu toinen kukoistuskausi. Reduktiomittaukset tarvitsivat työvoimaa, joten maanmittareita oli koulutettava entistä tehostetummin. Uusien mittauksien vuoksi perustettiin myös ylimääräisten maanmittarien virat. Samalla maanmittarin työ muuttui käsityöläisestä itseoppineesta ammattikunnasta koulutettuun ja säädeltyyn ammattikuntaan. Työn teknistä ja matemaattista puolta ryhdyttiin painottamaan opinnoissa erityisesti 1600-luvun lopulla. Tiedemaailma muuttui 1600-luvun lopulla huomattavasti luonnontieteellisemmäksi. Tämä näkyi merkittäväällä tavalla myös maanmittareiden työskentelyssä. Kruunu alkoi vaatia maanmittareilta yhdenmukaista tutkintoa. Näiden vaatimusten taustalla oli tarve tehostaa ja yhdenmukaistaa kartoittamista.⁸¹

Kuninkaallinen maanmittauskonttori perustettiin Tukholmaan vuonna 1683. Samalla maanmittauksen tarkastajan virka lakkautettiin ja sen sijalle perustettiin maanmittauksen ylitirehtöörin virka, johon valittiin Carl Gripenhielm vuonna 1683. Hän oli myös ansioitunut kartografi, häneltä valmistui vuonna 1688 Ruotsin valtakuntaa kuvaava kartta, joka oli Andreas Bureuksen Pohjolan kartan valmistumisen jälkeen ensimmäinen valtakuntaa kuvaava yleiskartta.⁸² Gripenhielmin tehtäviin kuului muun muassa maanmittarien laatimien karttojen tarkastaminen, yhdenmukaistaminen ja virheiden korjaaminen. Vuonna 1688 astui voimaan ohjesääntö, joka korvasi vanhan, vuodelta 1643, peräisin olevan ohjesäännön.⁸³ Sisällöltään ohjesääntö oli kuitenkin samankaltainen, kuin vuoden 1643 ohjesääntö. Esimerkiksi kirkkoja koskeva ohje pysyi uudessa määräyksessä samanlaisena ”Alle Städer,

---

⁷⁹ Huhtamies 2008, 67–69.

⁸⁰ Reduktiolla tarkoitetaan aatelille läänitetyn ja lahjoitetun maaomaisuuden palauttamista valtiolle. Ks. esim. Huhtamies 2008, 114.

⁸¹ Huhtamies 2008, 115.

⁸² Huhtamies 2008, 116–117.

⁸³ Gustafsson 1933, 38–42.

sampt Kyrkior på Landet och Slott, moste uti sin rätta Figur och anseende afrijtas, sampt Kyrkiorne, huru dhe äro bygde med eller utan torn.”⁸⁴

Kuningas Kaarle IX määräyksellä vuonna 1687 maanmittareiden oli pätevyytensä osoittamiseksi mentävä Tukholman Päämaanmittauskonttoriin Gripenhielmin kuulusteltavaksi. Kuulusteluun joutuivat myös vanhemmat maanmittarit, joista osa ei läpäissyt tenttiä, ja joutuivat siten eroamaan virastaan. Kuulustelun läpäisemiseksi maanmittariksi haluavan oli osoitettava osaamisensa muun muassa geometriassa, laskutaidossa, johon sisältyi myös murtoluku- ja desimaalilaskut, trigonometriassa, logaritmeissa ja geodesiassa. Tentittävällä tuli olla osaamista myös maantieteessä, lisäksi hänen oli osattava käyttää mittapöytää, astrolabia ja olla piirustustaitoinen. Maanmittariksi haluavalla tuli olla osaamista myös laintuntemuksen saralla. Gripenhielmin koe oli vaativa, sen läpäisy vaati laaja-alaisen koulutuksen.⁸⁵

Virallisen koulutuksen ja tarkempien ohjesääntöjen myötä maanmittarin ammatti alkoi 1600-luvun edetessä muuttua vakiintuneemmaksi ammattikunnaksi ja sen professio kehittyi. Modernilla ammattiprofessiolla tarkoitetaan ryhmää, jolla on samankaltainen koulutus, ammatin harjoittamiseen tarvittavat tiedot sekä työympäristö. Monet eurooppalaiset professiot syntyivät kansallisvaltioiden tarpeesta osaaviin ammattilaisiin. Varhaisimmat professiot oli usein vahvasti säätyyn sidottuja, kuten papin tai upseerin työ.⁸⁶ Varhaisimmat maanmittarit muistuttivat ammattikuntana enemmän käsityöläisiä oppipoikineen, kun taas 1600-luvun lopun ja 1700-luvun lopun maanmittarit olivat kouluttautuneet yliopistoissa ja suorittaneet ammatin harjoittamiseen tarvittavan tutkinnon.

Maanmittarit muodostivat yhden ensimmäisistä varsinaisista professionaalista ryhmistä Ruotsissa. Toinen vastaava suhteellisen varhain kehittynyt ammattiryhmä oli kätilöt.⁸⁷ Yhteisiä profession kehittämiä piirteitä näille kahdelle ammattiryhmälle on esimerkiksi ammattiin liittyvät opinnot. Ammatin harjoittajien osaaminen perustui teoreettiseen tietoon ja käytännön harjoitteluun. Lisäksi työ oli lakien säätelemää ja työtä toteutettiin itsenäisesti.

---

⁸⁴ Styffe 1856, 282. Vapaasti suomennettuna ”kaikki kaupungit sekä kirkot ja linnat, on piirrettävä todenmukaisessa ulkomuodossaan, kirkot tornilla tai ilman”.

⁸⁵ Gustafsson 1933, 21, 41–42; Huhtamies 2008, 125–126.

⁸⁶ Konttinen 1991, 75; Michelsen 1999, 5.

⁸⁷ Michelsen 1999, 60; Vainio-Korhonen 2012, 17–27.

Yhteistä näille ammattiteille on myös työhön kuulunut alueellinen liikkuvuus.⁸⁸ Maanmittarin vuosipalkka oli 200 riikintaalera ja 100 hopeataalera. Vuosipalkasta tuli maksaa myös harjoittelijansa palkka.⁸⁹

Koulutuksen muutoksesta huolimatta maanmittareiden varsinainen työnkuva ei juuri muuttunut 1600-luvun aikana. Maanmittareiden työn voi jakaa karkeasti kahteen osaan: keväällä ja kesällä tehtyyn kenttätyöskentelyyn sekä syksyllä ja talvella tehtyyn karttojen piirtämiseen. Ohjeiden mukaan maanmittarien tuli aloittaa mittaukset heti, kun maa tuli talven jälkeen paljaksi. Mittauksia tehtiin kentällä kevästä pitkälle syksyyn, kenttäkausi päättyi yleensä viimeistään lokakuussa. Maanmittareiden piti hoitaa mittaukset siten, etteivät he toimillaan vahingoittaneet kasvavaa viljaa. Loppuvuodesta vähenevä valo alkoi rajoittaa maanmittareiden työskentelyä, jolloin he siirtyivät sisätiloihin piirtämään karttoja puhtaaksi. Onkin arveltu, että ruotsalaiset kartat ovat laadultaan korkealaatuisia juuri pitkän talven vuoksi, jolloin maanmittareilla oli aikaa panostaa karttojen puhtaaksi piirtämiseen. Muualla Euroopassa mittaustoiminta saattoi jatkua ympäri vuoden.⁹⁰

Maanmittarit tekivät kylien mittauksia suhteellisen nopeasti, ja saattoivat käyttää yhden kylän mittauksiin vain 1–3 päivää, jonka jälkeen he siirtyivät seuraavaan paikkaan.⁹¹ Kenttätyö oli fyysisesti raskasta, mittauksia tehdessään maanmittarit joutuivat liikkumaan laajoilla alueilla haastavissa maastoissa säiden armoilla.⁹² Mittauksia tehtiin esimerkiksi siten, että maanmittari kiipesi korkeaan paikkaan, kuten esimerkiksi kirkontorniin, josta hän tähyesti suuntimien avulla eri kohteisiin. Lisäksi etäisyyksiä mitattiin myös oppipoikien avulla mittanarulla. Suomi oli haastava mitattava runsaiden metsiensä, vesistöjen, korkeuserojen ja etäisyyksien vuoksi. Metsiä ei tosin vielä 1600-luvulla juurikaan mitattu.

Maanmittareilla oli usein apulaisinaan paikallisia suomen kieltä osaavia henkilöitä, jotka auttoivat heitä esimerkiksi paikannimistön kanssa. Maanmittarit olivat 1600-luvulla lähes kaikki ruotsalaisia ja vain harva osasi puhua suomea. Suomeen lähetettyjen maanmittareiden

---

⁸⁸ Vainio-Korhonen 2012, 29.

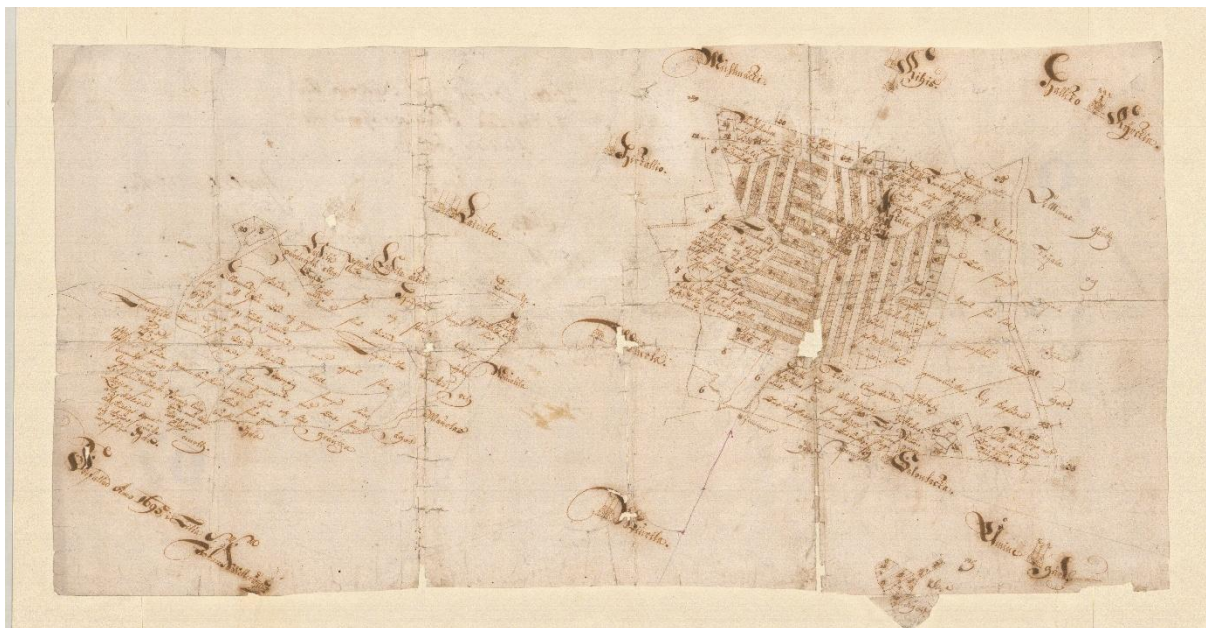
⁸⁹ Michelsen 1999, 57.

⁹⁰ Huhtamies 2008, 76; Tollin 2008, 26–27.

⁹¹ Tollin 2021, 370.

⁹² Michelsen 1999, 60.

ei tarvinnut olla perehtyneitä Suomen oloihin tai kieleen. Näin ollen Suomeen mittariksi määrittäminen oli monille maanmittareille lähes rangaistus.⁹³

Kuva 9. Johan Wetterwijkin kartta Halikon alueelta. Oikealla kartan yläkulmassa hahmotelma Halikon kirkosta.

Kentällä tehtäviä karttoja kutsutaan konseptikartoiksi, kuten kuvassa 9 esitetty Johan Wetteriwijkin Halikon aluetta kuvaava kartta. Niihin piirrettiin mitattavat asiat ja merkittiin muistiinpanot mustalla tai ruskealla tussilla. Konseptikartoissa on usein myös nähtävissä mittaamiseen liittyviä eri vaiheita. Vuonna 1683 määrättiin, että ne tulisi muiden karttojen tavoin toimittaa Tukholmaan. Määräyksen mukaan maanmittareiden tuli itse toimittaa kartat Tukholmaan, jotta he voisivat tarvittaessa selittää karttojensa sisältöä.⁹⁴ Käytännössä tämä toteutui melko harvoin, näin ollen valtaosa konseptikartoista on hävinnyt.

2.2 Maanmittareiden työvälineet

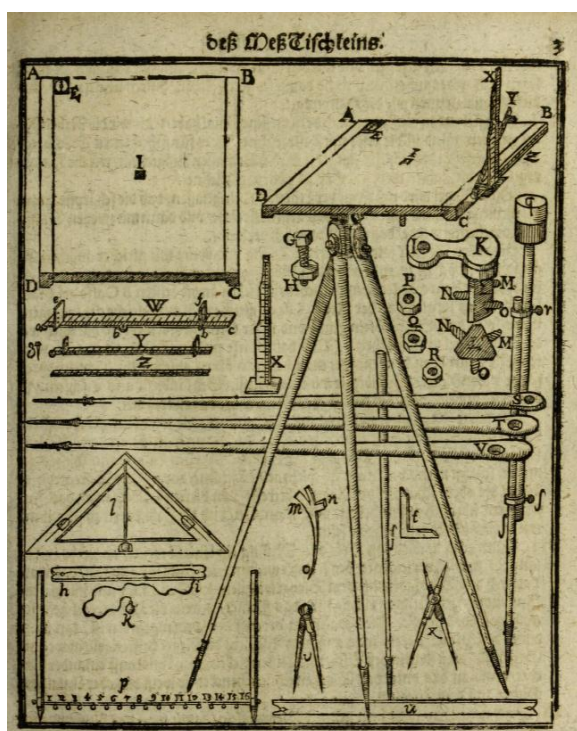
Bureauksen aloittaessa maanmittarien koulutuksen 1620-luvulla maanmittaus ja kartografia olivat juuri ottaneet isoja edistysaskelia. Esimerkiksi 1500-luvulla käytetty silmämääräinen mittaaminen tai kuulopuheisiin luottaminen karttojen laatimisessa jäi pois käytöstä ja mittauksissa alettiin käyttää vakiintuneita mittoja ja mittausvälineitä.⁹⁵

⁹³ Huhtamies 2008, 75–76, 104, 108, 111.

⁹⁴ Gustafsson 1933, 20; Tollin 2008, 27, 370.

⁹⁵ Huhtamies 2008, 28.

Yksi suurimpia keksintöjä kartografian alalla oli Saksassa 1590-luvulla Altdorfin yliopiston matematiikan professori Johann Praetoriuksen kehittämä mittapöytä, jota kutsutaan myös mensula praeotorianaksi keksijänsä mukaan. Mittapöydän toi paremmin tunnetuksi hänen oppilaansa Daniel Schwenter 1610-luvulla. Mittapöydästä tuli pian sen keksimisen jälkeen maanmittareiden laajasti käyttämä pääasiallinen työväline. Mittapöytämittaamista kutsutaan myös graafiseksi mittaamiseksi, koska sen käyttäminen ei vaatinut kartoittajalta perehtymistä trigonometriaan tai laskutaitoon.⁹⁶ Myös alankomaalaisen Willebrord Snelliuksen kehittämä kolmiomittaus mullisti 1600-luvun kartoittamista.⁹⁷

Kuva 10. Mittapöytä. Kuva: Daniel Schwenter, *Geometria practicae novae et auctae*, 1619.

Mittapöytä on kolmijalan päällä oleva pöytälevy, jonka päälle paperi pingotettiin (kuva 10). Suomessa käytetyn mittapöydän taulun koko oli noin 32 x 42 senttimetriä, joka oli Suomessa käytettyjen konseptipaperien koko. Pöytälevyn päällä oli tähtäinviivain, eli diopteri. Tähtäinviivaimen lisäksi pöydässä oli myös kolme liikuteltavaa viivainta, joita käytettiin

⁹⁶ Huhtamies 2008, 31. Schwenter kirjoitti mittaamista käsittelevän kirjan ”*Geometria practicae novae et auctae*”.

⁹⁷ Kostet 1995, 24; Michelsen 1999, 56. Kolmiomittauksella tarkoitetaan mittausta, jossa kolmiot etenevät pisteestä toiseen. Jokaisella kolmiolla on yksi yhteinen sivu viereisen kolmion kanssa. Alue mitataan kolmioverkoston avulla.

korkeuksien ja etäisyyksien määrittelemiseen.⁹⁸ Mittapöytämittaamisen apuvälineinä käytettiin myös kompassia tai bussolia pöydän suuntaamiseen.⁹⁹ Mittapöydällä mittaamiseen tarvittiin myös mittakeppi tai -naru. Mittaketjua ei sen sijaan käytetty vielä 1600-luvulla, koska rauta oli kallista. Mittauksen apuna käytettiin myös erilaisia linjaseipäitä. Maanmittareiden käytössä ei ollut paljon rahaa käytössä, joten he saattoivat valmistaa itse työvälineitään. Mittapöytä itsessään oli edullinen työväline, koska se oli puusta valmistettu ja helppo tehdä itse.¹⁰⁰

Muita maanmittareiden yleisesti käyttämiä apuvälineitä olivat esimerkiksi astekehä, piirrin, harppi, suorakulma, nokturnaali ja proportionaalilaite.¹⁰¹ Karttojen piirtämistä varten tarvittiin myös paperia, joka oli tehty lumpuista, sekä piirto- ja väritysvälineet.¹⁰² Maanmittarit joutuivat itse ostamaan käyttämänsä paperin, sekä osan väreistä. Maanmittarit pystyivät myös itse valmistamaan tarvittavia värejä maaperästä, kuten okraa ja terrakotta. Vuonna 1693 maanmittarit alkoivat saada valtiolta rahaa karttojen valmistamiseen vaadittavien välineiden hankkimiseksi.¹⁰³

---

⁹⁸ Kostet 1995, 161.

⁹⁹ Maanmittauksessa käytettävä käsisuuntakehä, tietynlainen tarkkuuskompassi.

¹⁰⁰ Huhtamies 2008, 31, 72.

¹⁰¹ Proportionaalilaite oli maanmittauksessa ja astronomiassa käytetty yleislaite. Nokturnaalilla määritettiin kellonaika tähdistä. Ks. Huhtamies 2008, 71.

¹⁰² Lumpupaperi on tekstiilijätteestä valmistettua paperia. Ks. Nurminen 2015, 140.

¹⁰³ Huhtamies 2008, 73.

2.3 Tutkielman maanmittarit

Niin sanotun ensimmäisen kartoitusvaiheen aikaan 1640-luvulla Suomessa työskenteli seitsemän maanmittaria, yksi jokaisessa läänissä.¹⁰⁴ Tässä luvussa esittelen tämän tutkimuksen maanmittarit. Ensin esitellään vanhempien maakirjakarttojen laatijat (taulukko 1), heidän jälkeen esitellään nuorempien maakirjakarttojen laatijat (taulukko 2). Vanhempia kartoittajia on tässä tutkielmassa kuusi ja nuorempia kartoittajia kymmenen.

Taulukko 1. Ensimmäisen kartoitusvaiheen maanmittarit.

Maanmittari	Toiminta-alue	Karttojen valmistusvuodet	Karttojen lukumäärä tutkielmassa
Lars Schroderus	Uudenmaan ja Hämeen lääni	1640–1649	2
Erik Aspegreen	Viipurin ja Savonlinnan lääni	1643–1665	4
Lars Rööös	Savonlinnan lääni	1644–1646	3
Jonas Sträng	Turun ja Porin lääni	1646	3
Hans Hansson	Turun ja Porin lääni	1647–1660	3
Claes Claesson	Pohjanmaan lääni	1648	3

Lars Schroderus suoritti oppipoikavuotensa Suomessa, jossa hän valmisti mahdollisesti Olof Gangiuksen opissa Käkisalmen kartan. Vuonna 1640 hän sai työskentelyalueekseen Uudenmaan ja Hämeen läänin. Myöhemmin vuonna 1643 hänet nimitettiin läänin viralliseksi maanmittariksi. Vuonna 1660 hän erosi virastaan ja jatkoi työskentelyä itsenäisesti.¹⁰⁵ Erik Aspegreen alkoi vuonna 1643 kartoittaa Viipurin ja Savonlinnan läänejä, hän teki lisäksi myös maantieteellisiä kartoituksia itäisellä Uudellamaalla. Häntä on sanottu ruotsalaisen maanmittaamisen uranuurtajaksi, sillä hän toimi alalla useita kymmeniä vuosia ja sai urallaan aikaiseksi parisataa karttaa. Ennen Suomeen saapumistaan hän teki useita yksityisiä kartoituksia Ruotsissa.¹⁰⁶ Lars Rööös sai oppinsa Anders Strängiltä, joka oli Olof Gangiuksen oppipoika. Hän sai vuonna 1643 Tukholman kamarikollegiolta määräyksen mennä mittaamaan Savonlinnan läänin tiluksia. Tilausmittausten lisäksi Rööös laati esimerkiksi

¹⁰⁴ Tarkoitan ensimmäisellä kartoitusvaiheella vanhempien maakirjakarttojen laatimisen aikaa, eli 1630–1660-lukuja. Toisella kartoitusvaiheella tarkoitan nuorempien maakirjakarttojen laatimisen aikaa, joka alkaa 1680-luvulla. Tässä tutkielmassa nuorempien karttojen valmistamisen aikaväli on 1680–1712.

¹⁰⁵ Ekstrand 1903, 222; Huhtamies 2008, 58.

¹⁰⁶ Ekstrand 1903, 237; Huhtamies 2008, 58.

Iisalmen ja Kuopion pitäjänkartat vuonna 1650. Rööös peri Anders Strängin viran Strängin kuoltua.¹⁰⁷

Jonas Sträng saapui Suomeen maanmittariksi vuonna 1644, hän oli todennäköisesti saanut oppinsa Andreas Bureuksen opissa olleelta maanmittarilta.¹⁰⁸ Sträng oli vakituinen maanmittari Hämeenlinnan, Turun ja Porin lääneissä. Sträng valmisti uransa aikana paljon karttoja.¹⁰⁹ Hans Hansson toimi maanmittarina Turun ja Porin lääneissä vuodesta 1655 alkaen. Hän kartoitti erityisesti kaupunkiympäristöjä, esimerkiksi Porin rajapiirin vuonna 1663. Hansson kartoitti myös esimerkiksi nykyisen Länsi-Uudenmaan alueella ja Ahvenanmaalla. Hän aloitti uransa Pietari Brahen henkilökohtaisena maanmittarina.¹¹⁰ Claes Claesson toimi maanmittarina Oulun maaherrakunnassa vuosina 1647–1653. Hänellä oli linnoitusupseerin koulutus ja hän teki Pietari Brahen alaisena muun muassa useita kaupunkisuunnitelmia. Hän laati asemakaavan esimerkiksi Pietari Brahen perustettavaksi määräämälle Kristiinankaupungille. Claesson toimi laajasti eri puolilla Pohjanmaan lääniä, hän teki esimerkiksi geometrisia kartoituksia Kajaanin alueella. Vuonna 1653 Claesson siirtyi Länsipohjaan maanmittariksi.¹¹¹

Nuoremmista kartoittajista Lars Forssell toimi nykyisen Suomen alueella aluksi Hämeen läänissä. Ennen Suomeen tuloaan hän oli toiminut Inkerinmaalla revisiomaanmittarina. Vuodesta 1689 lähtien hän toimi vakinaisena maanmittarina Uudenmaan läänissä.¹¹² Olof Mört toimi kamarikollegion valtakirjalla maanmittarina Turun läänissä. Hän mittasi muun muassa Porin kaupungin.¹¹³ Jonas Gedda toimi maanmittarina Pohjanmaalla Vaasan läänissä 1600-luvun lopulla. Ennen nykyisen Suomen alueelle tulemista hän toimi maanmittarina Ruotsin puolella Länsipohjassa.¹¹⁴ Samuel Brotherus teki kartoituksia 1680-luvulla muun muassa Skånessa. Hän suoritti maanmittarintutkintonsa vuonna 1689 ja hänet nimitettiin samana vuonna Uudenmaan ja Hämeen läänien ylimääräiseksi maanmittariksi. Aktiivisimmillaan Brotherus oli 1600-1700-lukujen vaihteessa. Häneltä valmistui lähes 200

---

¹⁰⁷ Ekstrand 1903, 237; Vaajakallio 1929, 1.

¹⁰⁸ Jonas Sträng oli Andreas Strängin veli. Andreas Sträng saapui Olaus Gangiuksen apulaisena Suomeen 1600-luvulla.

¹⁰⁹ Ekstrand 1903, 222; Huhtamies 2008, 59.

¹¹⁰ Ekstrand 1903, 214; Huhtamies 2008, 59.

¹¹¹ Huhtamies 2008, 59, 90.

¹¹² Ekstrand 1903, 222; Huhtamies 2008, 134.

¹¹³ Ekstrand 1903, 214; Huhtamies 2008, 132.

¹¹⁴ Ekstrand 1903, 48.

karttaa. Brotherus teki myös Tammisaaren ja Porvoon kaupunkimittaukset vuosina 1696-1711.¹¹⁵

Taulukko 2. Toisen kartoitusvaiheen maanmittarit.

Maanmittari	Toiminta-alue	Karttojen valmistusvuodet	Karttojen lukumäärä tutkielmassa
Lars Forssell	Uudenmaan ja Hämeen lääni	1680–1695	8
Olof Mört	Turun ja Porin lääni	1684–1695	11
Jonas Gedda	Pohjanmaan lääni	1689–1695	5
Samuel Brotherus	Uudenmaan ja Hämeen lääni	1691–1706	6
Magnus Bergman	Turun ja Porin lääni	1692–1703	10
Johan Wetterwijk	Turun ja Porin lääni	1693–1709	9
Nils Avander	Uudenmaan ja Hämeen lääni	1698–1711	11
Karl Rummell	Viipurin ja Savonlinnan lääni	1700	1
Erik Bergström	Viipurin ja Savonlinnan lääni	1700–1701	3
Kristofer Mört	Pohjanmaan lääni	1712	1

Magnus Bergman toimi vuodesta 1688 ylimääräisenä maanmittarina Turun läänissä. Toisin kuin monet muut hänen kollegansa, Bergman pysyi Suomessa myös venäläismiehityksen alettua.¹¹⁶ Johan Wetterwijk oli saanut oppinsa Liivinmaalla maanmittauskomission oppipoikana vuosina 1681–1685. Hän aloitti uransa Suomessa maantieteellisillä mittauksilla Porin läänissä. Vuonna 1688 hän aloitti ylimääräisenä maanmittarina Turun läänissä. Vuonna 1703 hänestä tuli Turun läänin vakinainen maanmittari. Wetterwijk laati Magnus Bergmanin kanssa Turun asemakaavoituksen. Hän pakeni isovihan aikaan Ruotsiin ja jatkoi siellä

¹¹⁵ Ekstrand 1903, 223; Leskinen & Lillbroända 2001, 8–10; Huhtamies 2008, 132.

¹¹⁶ Huhtamies 2008, 132–134.

maanmittarinta toimimista. Rauhan tultua Wetterwijk palasi Suomeen virkaansa Turun ja Porin läänissä.¹¹⁷

Nils Avander toimi komisionimaanmittarina Uudenmaan ja Hämeen lääneissä vuodesta 1697 alkaen ja jatkoi Lars Forssellin kuoltua tämän työtä Uudenmaan ja Hämeen lääneissä.¹¹⁸ Hän jäi isovihan aikaan venäläisten käsiin ja katosi.¹¹⁹ Erik Bergström teki maanmittarintutkintonsa vuosina 1689 ja 1693. Aluksi hän toimi maanmittarina Sorlundin pitäjässä Sörmlannissa, kunnes sai vuonna 1694 viran Viipurin läänistä. Hänestä tuli Viipurin läänin vakinainen maanmittari vuonna 1697. Iso osa Bergströmin kartoista katosi 1700-luvun alussa. Bergström joutui venäläisten vangiksi ja kuoli vuonna 1715.¹²⁰ Karl Rummell oli ylimääräinen maanmittari Viipurin ja Savonlinnan lääneissä. Hän suoritti maanmittarintutkintonsa vuonna 1698 ja teki mittauksia Suomessa vuoreen 1711 asti.¹²¹ Tämän tutkimuksen nuorimman kartan on laatinut Kristofer Mört, joka toimi vakituksena maanmittarina Pohjanmaalla vuodesta 1705 alkaen. Hän pakeni Ruotsiin isovihan alkaessa.¹²² Isovihan loputtua Uudessakaupungissa vuonna 1721 solmitun rauhan jälkeen Suomessa oli vain yksi maanmittari – Johan Wetterwijk.¹²³

---

¹¹⁷ Ekstrand 1903, 214–215; Huhtamies 2008, 134.

¹¹⁸ Huhtamies 2008, 134.

¹¹⁹ Huhtamies 2008, 134.

¹²⁰ Ekstrand 1903, 237.

¹²¹ Ekstrand 1903, 238; Lindberg 1934, 5.

¹²² Ekstrand 1902, 239; Huhtamies 2008, 135.

¹²³ Huhtamies 2008, 135.

3 Vanhemmat kartat 1640–1660

3.1 Lars Schroderus

Kuva 11. Kirkot vasemmalta oikealle: 1. Sääksmäen kirkko, 2. Tammelan kirkko.

Kuvassa 11 on karttamerkintä kuvaa Lars Schroderuksen kartassa esiintyvä Sääksmäen kirkkoa, joka on suorakaiteen muotoinen keskiaikainen kivikirkko.¹²⁴ Keskiaikaisessa ulkomuodossa sen eteläseinällä on ollut puinen asehuone. Sisäänkäynti on ollut länsipäädyssä ja sisäänkäynnin yläpuolella on ollut pyöreä ikkuna.¹²⁵ Myös karttamerkinnässä kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Kirkon katto on paanutettu jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Katon harjalla keskellä on sijainnut tornimainen kattoratsastaja. Länsipäädyssä on suorakaiteen muotoinen kulkuaukko, jonka yläpuolella on pyöreä ikkuna. Eteläseinällä on runkokuoneesta ulkoneva harjakattoinen asehuone, jonka itäpuolella on neliömäinen ikkuna. Eteläseinä on myös koristeltu tiiliverhoilua muistuttavalla kuviolla.

Kuvan 11 toinen karttamerkintä kuvaa Tammelan kirkkoa.¹²⁶ Myös Tammelan kirkko on keskiaikainen kivikirkko. Kirkkoa on muokattu paljon, joten alkuperäisestä keskiaikaisesta ulkoasusta on jäljellä melko vähän. Alkuperäinen sisäänkäynti on ollut eteläisellä seinällä. Ikkunoita kirkossa on ollut ainakin neljä.¹²⁷ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on paanutettu jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeipiikit. Katon harjalla keskellä on tornimainen kattoratsastaja.

¹²⁴ Schroderus 1640–1641.

¹²⁵ Hiekkänen 2020, 430. Hiekkasen mukaan Sääksmäen kirkko on rakennettu 1490-luvun lopussa tai 1500-luvun alussa.

¹²⁶ Schroderus 1648–1649.

¹²⁷ Hiekkänen 2020, 433–435. Hiekkasen mukaan Tammelan kirkko on rakennettu vuosien 1530–1550 välisenä aikana.

Länsipäädystä ja eteläseinällä on suorakaiteen muotoiset kulkuaukot. Läntisessä päätykolmiossa on pieni neliömäinen merkintä.

Lars Schroderus on kuvannut karttoihinsa Sääksmäen ja Tammelan keskiaikaiset kirkot erittäin yksityiskohtaisesti. Kirkkojen katot on esimerkiksi kuvattu paanukattoina, kattojen päälle on myös kuvattu tornimaiset kattoratsastajat, kuten molemmissa kirkoissa on todellisuudessa ollut. Schroderuksen Sääksmäen kirkkoa kuvaavassa merkinnässä on merkitty todenmukaisesti myös pienempiä yksityiskohtia, kuten esimerkiksi länsipäädyn sisäänkäynnin päällä oleva pyöreä ikkuna. Lisäksi eteläiselle seinälle on kuvattu todenmukaisesti runkokuoneesta ulkoneva asehuone. Tammelan kirkon Schroderus on kuvannut karttaansa hieman yksinkertaisemmin, kirkkoon ei ole piirretty esimerkiksi ikkunoita, mutta molempien kirkkojen seinien pintaa on elävöitetty muurausta muistuttavalla kuvioinnilla.

Kirkkomerkinnät kuvaavat selvästi eri kirkkoja. Erilaisuus ilmenee pienissä yksityiskohdissa, kuten ikkunoiden ja sisäänkäyntien sijainneissa ja muodoissa, sekä katolla olevista erilaisista koristepeikeistä. Myös kirkkojen rakenteissa on havaittavissa eroavaisuuksia, kuten Sääksmäen kirkkoa kuvaavan kirkkomerkinnän eteläseinälle piirretty asehuone. Edellä esitettyjen kirkkomerkintöjen perusteella Schroderus on pyrkinyt selvästi esittämään kirkot annetun ohjeen mukaisesti, eli todenmukaisesti.

Yleisilmeeltään Schroderuksen kartat ovat samankaltaisia, pellot, vesistöt ja rakennukset on merkitty niihin samankaltaisella tavalla. Tässä tutkielmassa olevissa Schroderuksen kartoissa on kuitenkin huomattavan erilaiset tavat merkitä suunta. Tammelan kirkkoa kuvaavassa kartassa on yksinkertainen pohjoisnuoli, kun taas Sääksmäen kirkkoa kuvaavassa kartassa on koristeellinen kompassiruusu. Useissa muissa Schroderuksen kartoissa ilmansuuntaa on kuvaamassa, koristeellinen kompassiruusu.¹²⁸ Myös mittakaavan ulkonäössä on eroa. Näin ollen on mahdollista, että osa Schroderuksen karttojen yksityiskohdista on hänen oppipoikansa piirtämiä.

---

¹²⁸ Tarkastelin laajasti Maanmittauslaitoksen uudistusarkiston digitoimia Lars Schroderuksen karttoja ja vertailin niiden kompassiruusuja ja mittakaavoja toisiinsa.

3.2 Erik Aspegreen

Kuva 12. 1. Uudenkirkon kirkko, 2. Kivennavan kirkko, 3. Muolaan kirkko, 4. Uudenkirkon kirkko.

Tutkielmaan valikoituneista Erik Aspegreenin kartoista kuvan 12 ensimmäinen ja neljäs kirkkomerkintä kuvaavat Uudenkirkon kolmatta kirkkoa, josta ei ole muita tietoja kuin että se on ollut puinen ja vuonna 1652 se on ollut rappeutunut ja huonokuntoinen.¹²⁹ Vuoden 1643 karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on jyrkkälapeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Eteläseinällä on seinän itä- ja länsipuolilla neliömäiset ikkunat. Kirkkoa ympäröi kahdeksankulmainen kirkkoaita. Jonka pohjoispuolella on muuta aitaa korkeampi kulkuaukko ja tornimainen kellotapuli.

Myös vuodelta 1665 peräisin olevassa karttamerkinnässä kirkko on kuvattu suorakaiteen muotoiseksi pitkäkirkoksi. Katto on jyrkkälapeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Kirkon länsipäädyssä on harjakattoinen runkokuoneesta erillinen eteishuone, jonka läntisellä seinällä on sisäänkäynti ja eteläseinällä ikkunoita. Eteishuoneen yläpuolella on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Eteläseinällä on runkokuoneesta erillinen harjakattoinen eteis- tai asehuone. Huoneen eteläseinällä on sisäänkäynti ja sen molemmilla puolilla on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Kirkkoa ympäröi neliön muotoinen kirkkoaita, jonka pohjoispuolella on sisäänkäynti. Aitarakenteessa, tai välittömästi sen pohjoispuolella on tornimainen kellotapuli. Tapuli on alhaalta helmasta levenevä, tapulin katto on aumakatto ja sen päällä näkyy koristeiviiri.

¹²⁹ Aspegreen 1643; 1665; Sirkiä 1955, 236.

Aspegreen on kuvannut Uudenkirkon kirkon karttoihinsa yksityiskohtaisesti, kirkot ovat tosin kartoissa eri näköisiä. Eroavaisuudet saattavat johtua siitä, että Uudenkirkon kirkkoa kuvaavien karttojen laatimisen välillä on yli 20 vuotta. Kirkkomerkintöjen huomattavimmat eroavaisuudet, kuten vuoden 1665 kirkkomerkintään kuvatut runkokuoneesta ulkonevat aset tai eteishuoneet kirkon länsipäädyssä ja eteläseinässä, saattavat johtua kirkossa vuoden 1652 jälkeen toteutetuista korjaustöistä. Muutoin kirkko on kuvattu pääsääntöisesti samalla tavalla ja se on muodoltaan suorakaiteen muotoinen harjakatollinen pitkäkirkko. Molempien merkintöjen katoille on kuvattu myös koristeristit. Toinen merkittävä ero Aspegreenin Uudenkirkon kirkkoa kuvaavissa merkinnöissä on kirkkoa ympäröivien kirkkoaitojen muoto. Vuoden 1643 karttaan Aspegreen on piirtänyt kahdeksankulmaisen kirkkoaidan, kun taas vuoden 1665 karttaan hän on kuvannut kirkkoaidan neliömäiseksi. Molemmissa merkinnöissä kirkkoaidan pohjoispuolella on kulkuaukko, jonka itäpuolella on tornimainen kellotapuli.

Aspegreenin toinen kirkkomerkintä kuvaa todennäköisesti Kivennavan toista kirkkoa (kuva 12/2), josta karttaa lukuun ottamatta ei ole juurikaan tietoja.¹³⁰ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Lisäksi katon harjan keskellä on pallomainen koriste, ja sen päällä viiri. Katon lappeiden alaosassa, räystään kohdilla, luoteis- ja kaakkoispuolilla on koristepiikit, joissa on pallo, jonka päällä on viiri. Länsipäädyssä on korkea pyörökaarimainen kulkuaukko. Myös eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka länsipuolella on yksi neliömäinen ikkuna ja itäpuolella kaksi neliömäistä ikkunaa. Kirkkoa kiertää kahdeksankulmainen kirkkoaita, jonka pohjois- ja eteläpuolella on pyörökaarimaiset kulkuaukot. Kirkkoaidan pohjoispuolella on tornimainen kellotapuli.

Aspegreenin kolmas kirkkomerkintä¹³¹ kuvaa todennäköisesti Muolaan toista kirkkoa (kuva 12/3), joka on ollut puinen suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.¹³² Myös karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Sen katto on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit, ja keskellä koristeristi. Myös katon lappeiden alaosassa, räystään kohdilla, luoteis- ja kaakkoispuolilla on koristeristit. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Eteläseinällä on mahdollisesti kaksi ikkunaa. Kirkkoa kiertää neliömäinen kirkkoaita, jonka eteläpuolella on tornimainen kellotapuli.

---

¹³⁰ Aspegreen 1644; Lindberg 1934, 105; Kähönen 1959, 615.

¹³¹ Aspegreen 1645.

¹³² Kähönen 1959, 604–605.

Aspegreen on kuvannut Kivennavan ja Muolaan kirkot melko samannäköisiksi suorakaiteen muotoisiksi pitkäkirkoiksi. Yksinkertaisesta kuvauksestaan huolimatta ne ovat pieniltä yksityiskohdiltaan erilaisia. Esimerkiksi ikkunoiden ja sisäänkäyntien paikat vaihtelevat. Myös kirkkoja ympäröivät kirkkoaidat on merkitty eri muotoisiksi. Lisäksi Kivennavan kellotapuli on piirretty kirkkoaidan pohjoispuolelle, kun taas Muolaan kirkon kellotapuli on aivan kirkkoaidassa kiinni kirkkomaan eteläpuolella.

Eriytyistä Aspegreenin kartoille on niihin kuvatut kellotapulit ja kirkkoaidat. Kellotapulit on varhaisille kuvattu kellotapuleille ominaiseen tapaan. Ne ovat tornimaisia rakenteita, joiden alaosat ovat niin sanotusti hamemaisesti leveneviä.¹³³ Tapulit ovat kartoissa vaihtelevasti eri paikoissa, joten voisi olettaa karttamerkintöjen kuvaavan kirkkomaan todellista ulkomuotoa. Esimerkiksi molemmissa Uudenkirkon kirkkoa kuvaavissa kartoissa kellotapuli on merkitty samaan kohtaan kirkkoaidan pohjoispuolelle. Karttoihin kuvattu kellotapuli on myös tyyliltään samanlainen. Karttoihin merkityt kellotapulit ja muut rakenteet herättävät kysymyksen siitä, miksi karttoihin olisi merkitty kellotapulit tai kirkkoaidan kulkuaukot yksityiskohtaisesti, jos niillä ei olisi pyritty kuvaamaan kirkkoa ja kirkkomaata muine rakenteineen siten, kuin ne olivat.

Tutkielmaan valikoituneiden Erik Aspegreenin karttojen kirkkomerkinnät kuvaavat luovutetun Karjalan alueen kirkkoja todennäköisesti sellaisina kuin ne olivat. Kirkkoihin on merkitty tarkasti erilaisia yksityiskohtia, joiden perusteella merkintöjen voi todeta kuvaavan eri kirkkoja. Aspegreenin tyyli piirtää kirkkorakennukset on tunnistettava ja kirkkomerkinnöissä on samankaltaisuuksia, jotka saattavat johtua Aspegreenin tavasta tehdä merkintöjä, tai siitä, että alueen puukirkot ovat pääsääntöisesti olleet toistensa kaltaisia.

Tässä tutkielmassa olevissa Erik Aspegreenin kartoissa on toisistaan erilaiset pohjoisnuolet ja kompassiruusut. Kartat ovat muilta osin, samankaltaisia, esimerkiksi vesistöjä on elävöitetty sahalaitaisella sinisellä kuvioinnilla ja puut on merkitty samalla tyylillä karttoihin.

Aspegreenin tämän tutkielman nuorimmassa kartassa, joka on vuodelta 1665, on käytetty runsaammin värejä, kuin muissa kartoissa. Väritys tyyli ja asioiden merkintätapa ovat kuitenkin pääpiirteittäin samanlaisia, eikä Aspegreenin kartoissa ole havaittavissa merkkejä apulaisten laajasta käytöstä.

---

¹³³ Klemetti 1927, 297.

3.3 Lars Rööös

Kuva 13. 1. Säamingin kirkko, 2., Sulkavan kirkko, 3. Puumalan kirkko.

Lars Röösin ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Säamingin ensimmäistä kirkkoa (kuva 13/1). Säamingin ensimmäiset kolme kirkkoa sijaitsivat Kirkkosalmen rannalla Kirkkoniemellä.¹³⁴ Kirkoista ei ole juurikaan tietoja, mutta kirkkomaata ympäröinyt aita sekä 1700-luvulta peräisin oleva kellotapuli ovat edelleen olemassa.¹³⁵ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Katon harjan keskellä on tornimainen kattoratsastaja ja jonka päällä on koristeristi. Kirkon länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko ja sen eteläseinällä on harjakattoinen asehuone, jonka eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Kirkko on kahdesta kivikerroksesta koostuvan kivijalan päällä. Kirkkoa ympäröi neliömäinen kirkkoaita.

Röösin toinen karttamerkintä kuvaa Sulkavan kirkkoa, josta ei ole saatavissa tietoja (kuva 13/2).¹³⁶ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Sillä on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Katon harjan keskellä on tornimainen kattoratsastaja, jonka päällä on risti. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on mahdollisesti ikkuna. Eteläseinällä on harjakattoinen asehuone, jonka eteläseinällä on kulkuaukko. Asehuoneen itäpuolella on pyörökaarimainen ovi, papinovi ja sen vieressä itäpuolella on ikkuna. Kirkon itäpäädyssä, kirkon seinässä kiinni, on neliömäinen tunnistamaton rakenne.

¹³⁴ Rööös 1644.

¹³⁵ MJR 1000020029. Alueella ei ole ollut arkeologisia kaivauksia, joissa kirkon laajuutta tai muotoa olisi tutkittu.

¹³⁶ Rööös 1645.

Röösin kolmas karttamerkintä kuvaa Puumalan kirkkoa, jota ei myöskään ole tietoja (kuva 13/3).¹³⁷ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on jyrkkälappeinen harjakatto, ja itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Katon harjan keskellä on tornimainen kattoratsastaja, jonka päällä on risti. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Eteläseinän länsipäädyssä on harjakattoinen asehuone, jonka eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Asehuoneen itäpuolella on pyörökaarimainen kulkuaukko, mahdollisesti papinovi. Kirkko seisoo kivijalan päällä. Kirkkoa kiertää soikea kirkkoaita.

Lars Röösin kirkkomerkinnät ovat keskenään melko samannäköisiä, kirkot on kuvattu suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina, joiden katoilla on tornimaiset kattoratsastajat. Tarkemmin tarkasteltuna kirkkomerkintöjen välillä on kuitenkin eroavaisuuksia, esimerkiksi Säamingin ja Puumalan kirkkorakennukset on rakennettu kivisen perustuksen päälle, Sulkavan kirkossa vastaavaa ei ole. Lisäksi asehuoneen paikka eteläseinällä on vaihteleva. Sulkavan kirkon itäpäätyyn on myös kuvattu pieni runkokuoneesta ulkoneva rakenne, jonka tarkoitus jää epäselväksi. Säamingin ja Puumalan kirkkoja ympäröi myös monikulmainen kirkkoaita. On todennäköistä, että karttamerkintöjen kuvaamat puukirkot ovat karttojen laatimisen aikaan 1600-luvulla olleet suhteellisen saman näköisiä, jonka vuoksi myös kirkkomerkinnät ovat väistämättä samankaltaisia. Merkintöjen yhdenmukaisuudesta huolimatta kirkkoihin merkittyjen yksityiskohtien välillä on huomattavia eroja, joiden perusteella kirkkomerkinnät kuvaavat eri kirkkoja, ja siten tulkitsen, että Lars Röös on pyrkinyt kuvaamaan kirkot karttoihinsa todenmukaisesti.

Röösin kartat ovat yleisilmeeltään todella samankaltaisia. Hän on värittänyt esimerkiksi vesistöt verkkomaisella sinisellä kuvioinnilla ja merkinnyt rakennukset karttoihin samalla tyylillä. Myös kompassiruusu on merkitty karttoihin pääsääntöisesti samalla tavalla. Röösin kartoissa ei ole havaittavissa merkkejä apupoikien käytöstä.

---

¹³⁷ Röös 1646.

3.4 Jonas Sträng

Kuva 14. 1. Punkalaitumen kirkko, 2. Huittisten kirkko, 3. Vampulan kirkko.

Jonas Strängin ensimmäinen kirkkomerkintä kuvaa Punkalaitumen kirkkoa (kuva 14/1).¹³⁸ Punkalaitumen vanhemmista kirkoista ei ole tietoja, mutta ne ovat tiettävästi sijainneet samalla paikalla kuin nykyinen kirkko.¹³⁹ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Kirkon katto on jyrkkälapeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä, sekä harjan päällä keskellä on koristeristit. Länsipäädyssä ja eteläseinällä on pyörökaarimaiset kulkuaukot ja lyhyitä pystyviivoja, jotka saattavat kuvata ikkunoita.

Strängin toinen kirkkomerkintä kuvaa Huittisten keskiaikaista kivikirkkoa, joka on länsitornillinen pitkäkirkko (kuva 14/2).¹⁴⁰ Alkuperäisestä keskiaikaisesta ulkomuodosta on jäljellä melko vähän. Kirkko on ollut suorakaiteen muotoinen, ja sen pääsisäänkäynnit ovat sijainneet länsipäädyssä ja eteläseinällä. Eteläseinällä ja länsipäädyssä on ollut useita ikkunoita. Länsiportaalin eteen on 1600-luvulla rakennettu torni.¹⁴¹ Karttamerkinnän kirkko on tornillinen pitkäkirkko. Torni suippenee jyrkästi ja sen päällä on viiri ja risti. Tornin alaosassa on kuvattu mahdollisesti kirkonkello. Kirkon katto on jyrkkälapeinen harjakatto, jonka itäpäädyssä on koristeristi. Tornin länsiseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on kaksi pientä neliömäistä merkintää, joiden yläpuolella on kookkaampi neliömäinen merkintä, mahdollisesti ikkuna. Eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella seinän itä- ja länsiosassa on neliömäiset ikkunat. Kirkkoa kiertää neliömäinen kirkkoaita, jonka etelä- ja itäpuolella on kulkuaukot.

¹³⁸ Sträng 1646a.

¹³⁹ Lähteenoja 1949, 222.

¹⁴⁰ Sträng 1646b.

¹⁴¹ Lähteenoja 1949, 215–216; Hiekkänen 2020, 349. Hiekkasen mukaan Huittisten kirkko on rakennettu vuosien 1500–1510 välillä.

Strängin kolmas kirkkomerkintä kuvaa Huittisten Vampulan kirkkoa, josta ei ole tietoja (kuva 14/3).¹⁴² Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Kirkon katto on jyrkkälappeinen harjakatto, lappeet kaartuvat loivasti. Katon itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Katon harjan keskellä on kookas tornimainen kattoratsastaja, jonka päällä on koristeristi. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on suorakaiteen muotoinen ikkuna. Eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Eteläseinällä seinän itä- ja länsiosissa on lisäksi pienempiä neliömäisiä merkintöjä.

Jonas Strängin kirkkomerkinnät ovat yksityiskohtaisia ja keskenään erilaisia. Punkalaitumen ja Vampulan kirkot on kuvattu karttoihin suorakaiteen muotoisiksi pitkäkirkoiksi, kuten ne todennäköisesti ovat todellisuudessa olleet. Merkinnät kuitenkin eroavat toisistaan, Vampulan kirkon katolle on esimerkiksi piirretty korkea tornimainen kattoratsastaja, kun taas Punkalaitumen kirkon katolla on kolme koristeristiä. Vampulan kirkon seinillä on myös runsaammin koristelua ja ikkunoita kuin Punkalaitumen kirkkoa kuvaavassa merkinnässä. Sträng on kuvannut Huittisten keskiaikaisen kirkon karttaan todenmukaisesti tornillisena pitkäkirkkona, myös sisäänkäynnit ja ikkunat on kuvattu kyseiseen kirkkomerkintään todenmukaisesti. Strängin kirkkomerkintöjen vaihtelevuuden ja yksityiskohtaisuuden perusteella tulkitseminen Strängin noudattaneen ohjetta merkitä kirkot karttoihin siten, kuin ne ovat. Lisäksi kartat ovat yleisilmeeltään samankaltaisia, eikä niissä ole havaittavissa merkkejä apulaisten laajemmasta käytöstä.

---

¹⁴² Sträng 1646c.

3.5 Hans Hansson

Kuva 15. 1. Bromarvin kirkko, 2. Sundin kirkko, 3. Vårdön kirkko.

Hans Hanssonin ensimmäinen kirkkomerkintä kuvaa Bromarvin ensimmäistä kirkkoa, joka oli todennäköisesti 1600-luvulla rakennettu puinen suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko (kuva 15/1).¹⁴³ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Sille on kuvattu jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä, sekä keskellä harjan päällä on koristeristit. Katto on koristeltu suorilla pystyviivoilla. Länsipäädyssä on haalistuneet merkinnät, jotka kuvaavat kulkuaukkoa sekä ikkunoita. Eteläseinällä on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Kirkkoa kiertää neliömäinen kirkkoaita.

Bromarvin kirkkomerkintä on huomattavan yksinkertainen, siinä ei juuri ole yksityiskohtia, joiden perusteella merkinnän varsinaista esittävyyttä voisi tulkita. Bromarvin 1600-luvun kirkosta ei myöskään ole tietoja, muuta kuin että se on ollut puinen. Tämän pohjalta voi olettaa, että kirkko on todennäköisimmin ollut 1600-luvun puukirkolle tyypillisesti suorakaiteen muotoinen, jollaisena Hansson on kuvannut kirkon karttaansa.

Hanssonin toinen kirkkomerkintä kuvaa Sundin keskiaikaista kivikirkkoa, joka on suorakaiteen muotoinen tornillinen pitkäkirkko (kuva 15/2). Länsipäädyssä oleva torni on rakennettu 1300-luvulla.¹⁴⁴ Alkuperäisessä ulkoasussa kirkon ikkunat ovat olleet kapeat ja ne ovat sijainneet korkealla muurissa. Ikkunoita on suurennettu 1600-luvun lopussa. Eteläisellä seinällä on ollut kaksi ikkunaa, sekä seinän itäosassa papinovi. Pääsisäänkäynti on ollut länsitornin läntisessä seinässä. Katon alkuperäisestä muodosta ei ole varmaa tietoa, mutta se on saattanut olla pyramidin muotoinen.¹⁴⁵ Karttamerkinnän kirkko on länsitornillinen

¹⁴³ Hansson 1646; Lindberg 1934, 23.

¹⁴⁴ Hansson 1650–60.

¹⁴⁵ Ringbom 2010, 124–125. Ringbomin mukaan Sundin kirkko on rakennettu vuosina 1250–1275.

pitkäkirkko, jonka katto on terävästi suippeneva ja tornin päällä on koristeristi. Korkean keskitornin alaosassa räystäään kohdalla on kaksi pienempää pyramidimaista tornia, joiden päällä on viirit.¹⁴⁶ Tornin länsiseinän alaosassa on pyörökaarimainen kulkuaukko ja tornin yläosassa on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Eteläseinällä on kaksi neliömäistä ikkunaa. Kirkon seinät on koristeltu pitkillä vaakaviivoilla sekä lyhyillä pystyviivoilla. Kirkkoa kiertää kahdeksankulmainen kirkkoaita, jonka itä- ja länsipuolella on harjakattoiset sisäänkäynnit.

Hanssonin kolmas kirkkomerkintä kuvaa Vårdön kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 15/3).¹⁴⁷ Kirkkoa on vuosisatojen aikana muokattu paljon. Alkuperäisessä ulkoasussa eteläisellä seinällä on ollut kaksi ikkunaa, mutta 1600-luvulla seinälle lisättiin kolmas ikkuna. Kirkon sisäänkäynti on ollut länsipäädyssä. Katto on ollut matala harjakatto, joka on ollut päällystetty tervatuilla laudoilla. Katon päällä on ollut neljän pilarin varassa ollut kelloteline.¹⁴⁸ Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Läntisessä päätykolmiossa on kolme pientä pistettä. Kellotelinen katon itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Katto on koristeltu pitkillä suorilla viivoilla. Katon keskellä on harjakattoinen rakenne, todennäköisesti kelloteline, jonka seinät on koristeltu pitkillä pystyviivoilla. Länsipäädyssä on korkea pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on kolme pistemäistä merkintää. Eteläseinällä, seinän keskiakselin kohdalla ja itäpuolella, on kolme suorakaiteen muotoista ikkunaa. Länsipääty ja eteläseinä on koristeltu pitkillä, koko seinän halki menevillä vaakaviivoilla.

Hans Hanssonin Sundin ja Vårdön kirkkoja kuvaavat merkinnät ovat yksiä tämän tutkielman yksityiskohtaisimpia karttamerkintöjä. Molemmat kirkot ovat keskiaikaisia kivikirkkoja, mutta niiden karttamerkinnät poikkeavat toisistaan. Hans Hansson on kuvannut Sundin keskiaikaisen kirkon karttaansa todenmukaisesti länsitornillisena pitkäkirkkona. Kirkkomerkinnässä erityisesti huomiota kiinnittävä on kirkon tornin katto, joka on merkittävästi erilainen, kuin kyseisen kirkon nykyisen tornin katto. Kirkkojen kattoja on usein uusittu esimerkiksi huonokuntoisuuden vuoksi, ja Hanssonin karttamerkintään on saatettu

---

¹⁴⁶ Karttaan merkityn kirkon torni muistuttaa Ahvenanmaan Finströmin kirkon tornin kattoa. Ks. Ringbom 2010.

¹⁴⁷ Hansson 1650–60b.

¹⁴⁸ Ringbom 2010, 43, 129–131. Ringbomin mukaan Vårdön kirkko on valmistunut 1400-luvun alussa.

kuvata Sundin kirkon katon 1600-luvun todellinen ulkomuoto, joka muistuttaa Ahvenanmaan Finnströmin kirkon tornin kattoa nykyisessä ulkomuodossaan.¹⁴⁹

Vaikka Vårdön kirkkoa on muokattu vuosisatojen aikana huomattavasti, voi nykyisistä keskiajalla rakennetuita kirkoista havaita monenlaisia piirteitä, jotka kertovat kirkon rakennushistoriasta. Esimerkiksi umpeen muuratuista ikkuna- tai kulkuaukoista jää huomattavia jälkiä kirkon muureihin. Vårdön kirkossa on tulkittu olleen eteläseinällä kolme ikkunaa, sellaisena kirkon eteläseinä on myös kuvattu Hanssonin karttaan. Hansson on myös kuvannut kirkon katon päälle tornimaisen kellotelineen, jollaisen kirkon katolla sanotaan olleen. Rakenteellisten yksityiskohtien lisäksi Hansson on elävöittänyt Sundin ja Vårdön kirkkojen muurien pintaa muurausta muistuttavalla kuvioinnilla. Kirkkojen yksityiskohtaisuuden ja huomattavien eroavaisuuksien pohjalta tulkitseen Hanssonin merkinneen kyseiset kirkot karttoihinsa todenmukaisesti.

Hanssonin vanhempi, vuodelta 1646 oleva, kartta on myös yleisilmeeltään eri näköinen, kuin kaksi nuorempaa karttaa, joiden on arvioitu valmistuneen vuosien 1650–1660 välillä. Vanhempi kartta on väritetty vahvemmin ja kartassa kuvatut puut ovat eläväisen näköisiä. Myös kompassiruusu on tehty kartoissa eri tavoilla vanhemmissa ja nuoremmissa kartoissa. Hanssonin muut Uudenmaan alueella tehdyt 1640-luvun kartat ovat yleisesti ulkonäöltään erilaisia, kuin Ahvenanmaan alueelta tehdyt kartat. Hanssonin myöhemmissä kartoissa saattaa jo näkyä kartoittamisessa tapahtuva murros, kun kartat alkavat muuttua yleisilmeiltään riisutummiksi ja yksinkertaisemmiksi.

---

¹⁴⁹ Ks. Ringbom 2010.

3.6 Claes Claesson

Kuva 16. 1. Pudasjärven kirkko, 2. & 3. Iin kirkko.

Claes Claessonin ensimmäinen kirkkomerkintää kuvaa todennäköisesti Pudasjärven vanhinta tunnettua kirkkoa (kuva 16/1).¹⁵⁰ Varhaisin maininta Pudasjärven kirkosta on 1600-luvun alusta, nykyistä kirkkoa edeltävä kirkko on rakennettu 1670-luvulla. Pudasjärven vanhimman kirkon ulkomuodosta ei ole tietoja, mutta todennäköisesti se on ollut 1600-luvun puukirkolle tyypillinen pitkäkirkko. Pohjois-Pohjanmaan kirkot ovat 1600-luvulla olleet usein tyypiltään tornillisia pitkäkirkkoja.¹⁵¹ Siitä, onko Pudasjärven kirkko ollut tornillinen vai torniton kartan laatimisen aikaan 1640-luvulla, ei ole tietoa. Myöhemmin vuonna 1673 rakennettu kirkko on ollut tornillinen pitkäkirkko.¹⁵²

Karttamerkinnän kirkko on torniton suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Kirkon katto on jyrkkälapainen harjakatto, jonka harjan päällä on piikkimäisiä merkkejä. Katon itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Länsipäädyn koristeristi on kookkaampi ja sen alapuolella on sipulikupolimainen muoto. Länsipäädyssä on myös pyörökaarimainen kulkuaukko. Eteläseinällä on harjakattoinen seinästä ulkoneva rakenne, mahdollisesti asehuone, jonka eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Asehuoneen itäpuolella on suorakaiteen muotoinen kulkuaukko, mahdollisesti papinovi. Kirkko on matalan kivijalan päällä ja sitä kiertää neliömäinen kirkkoaita, jonka eteläisellä puolella on harjakattoinen kulkuaukko koristeristeineen.

Vaikka Pudasjärvellä 1640-luvulla olleesta kirkosta ei ole tietoja, tulkitsen kirkkomerkinnän

¹⁵⁰ Claesson 1648.

¹⁵¹ Lindberg 1934, 208; Pettersson 1987, 20.

¹⁵² Klemetti 1927, 24.

yksityiskohtaisuuden perusteella Claessonin merkinneen kirkon karttaansa todenmukaisesti. Kirkkoa kuvaava merkintä on yksinkertaisuudessaan yksityiskohtainen, kirkkoon on esimerkiksi merkitty runkokuoneesta erillinen asehuone. Katolla olevat koristeristit ovat myös toisistaan poikkeavia, länsipäädyn koristeristi näyttää olevan sipulikupolimaisen tornimaisen rakenteen päällä. Kirkkoa kiertävään kirkkoaitaan on myös kuvattu yksityiskohtainen kulkuaukko.

Claessonin toinen ja kolmas kirkkomerkintä kuvaavat Iin kirkkoa (kuva 16/2 ja 3).¹⁵³ Kartassa kuvattu kirkko on rakennettu vuonna 1621.¹⁵⁴ Kirkon ulkomuodosta ei ole juurikaan tietoja, mutta paikallisen 1600-luvun kirkonrakennustavan mukaisesti kirkko on ollut todennäköisesti tornillinen pitkäkirkko. Kirkko on kuvattu molempiin karttoihin pääpiirteittäin samalla tavalla. Kirkko on suorakaiteen muotoinen tornillinen pitkäkirkko. Sen torni on kuvattu runkokuoneen pohjoispuolelle. Tornin alaosa on kupolimainen, torni on kärjestä suippeneva ja sen päällä on koristeristi. Runkokuoneen katto on harjakatto, jonka päällä on risteäviä lyhyitä suoraa viivoja, katon itäpäädyssä on koristeristi. Tornin länsiseinällä alaosassa on suorakaiteen muotoinen kulkuaukko. Runkokuoneen länsipäädyssä on suorakaiteen muotoinen kulkuaukko. Eteläseinällä on harjakattoinen runkokuoneesta ulkoneva asehuone, jonka itäpuolella on pyörökaarimainen kulkuaukko, mahdollisesti papinovi. Kirkko on kivijalan päällä. Ensimmäisessä Iin kirkkoa kuvaavassa kirkkomerkinnässä kirkkoa kiertää neliömäinen rakenne, kirkkoaita, jonka länsi- ja pohjoispuolella on kulkuaukot.

Claes Claesson on kuvannut Iin kirkon karttoihinsa samalla tavalla länsitornilliseksi pitkäkirkoksi. Onkin oletettavaa, että Iin kirkko on 1600-luvun puolella välissä ollut kuvatuinen, sillä tornillinen tukipilarikirkko on Pohjanmaan kirkoille ominainen kirkkotyyppi. Arkeologi Juhani Rinne kirjoittaa kyseisen kirkkotyyppin olevan ”ikivanha pohjalainen kirkkotyyppi”.¹⁵⁵ Claesson on kuvannut Iin kirkon tornin katon kupolimaiseksi, joka on saattanut ilmentää 1600-luvun barokkityyliä. Sipulikupolimainen rakenne on suomalaisissa kirkoissa harvinainen, joten Claessonin Iin kirkkoa kuvaavat merkinnät ovat rakennushistoriallisesti merkittäviä.¹⁵⁶ Karttamerkinnoissa Iin kirkossa on myös paljon

---

¹⁵³ Claesson 1648b; 1648c.

¹⁵⁴ Lindberg 1934, 54.

¹⁵⁵ Rinne 1911, 91; Pettersson 1987, 20.

¹⁵⁶ Klemetti 1927, 44.

yksityiskohtia, esimerkiksi kulkuaukot, asehuone ja ikkunat on kuvattu tarkasti. Toiseen Iin kirkkoa kuvaavaan merkintään on puolestaan piirretty myös kirkkoa ympäröivä kirkkoaita.

Merkintöjen yksityiskohtaisuuden ja eri kartoissa esiintyvän saman kirkon samankaltaisuuden vuoksi tulkitseen, että Claesson on merkinnyt Iin kirkon karttoihinsa todenmukaisuutta esittävästi. Claessonin erilainen tapa merkitä Iin ja Pudasjärven kirkot karttoihin kielii myös siitä, että hän on pyrkinyt esittävyteen myös Pudasjärven kirkon kohdalla, koska kirkko on muodoltaan ja yksityiskohdiltaan erilainen kuin Iin kirkko. Claessonin tyyli piirtää kartat puhtaaksi on tunnistettava, hänellä on ollut omanlainen tapa värittää vesistöjä, sekä niitä ympäröiviä maa-alueita. Claessonin kartoissa ei ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

4 Nuoremmat kartat 1680–1712

4.1 Lars Forssell

Kuva 17. 1. Espoon kirkko, 2. Tammisaaren kirkko, 3. Hattulan Pyhän Ristin kirkko, 4. Tyrvännön kirkko, 5. Sääksmäen kirkko, 6. Nurmijärven kirkko, 7. Hauhon kirkko, 8. Someron kirkko.

Lars Forssellin ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Espoon kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko, tyypiltään se on pitkäkirkko (kuva 17/1).¹⁵⁷ Kirkkoa on vuosisatojen aikana muokattu paljon, eikä sen alkuperäisestä ulkomuodosta ole enää paljoa jäljellä. Kirkon eteläisellä seinällä on asehuone, sekä ikkunoita.¹⁵⁸ Kirkko on kuvattu karttaan pitkänomaisena suorakaiteen muotoisena pitkäkirkkona. Katto on jyrkkälapainen, sen itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Runkohuoneen itä- ja länsipäädyissä on neliömäisessä muodostelmassa neljä pistemäistä merkintää. Forssellin Espoon tuomiokirkkoa kuvaava kirkkomerkintä on yksinkertainen, eikä siinä ole kovin paljon yksityiskohtia. Myös todellinen kirkko on karttaan kuvatus mukaisesti suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, mutta siinä on ollut myös esimerkiksi eteläseinällä runkokuoneesta ulkoneva asehuone. Karttamerkintä muistuttaakin enemmän symbolimaista kirkkomerkintää, eikä todellista kirkkoa.

Forssellin toinen karttamerkintä kuvaa Tammisaaren kirkkoa (kuva 17/2), joka valmistui 1680-luvulla ja se oli tornillinen kivinen pitkäkirkko.¹⁵⁹ Karttaan kuvattu kirkko on länsitornillinen pitkäkirkko, jonka torni suippenee terävästi, ja sen päällä on koristeristi. Runkohuoneen katto on harjakatto, ja sen itäpäädyssä on koristeristi. Länsitorni on koristeltu pienillä mustilla pisteillä. Eteläseinä on koristeltu risteävillä pysty- ja vaakaviivoilla. Tammisaaren kirkko on kuvattu karttaan todenmukaisesti länsitornilliseksi pitkäkirkoksi. Muilta yksityiskohdiltaan kirkko on yksinkertainen, kirkon muurit ja torni on koristeltu erilaisilla kuvioilla, jotka eivät kuvasta kirkon todellista ulkonäköä. Kirkon tyyppin Forssell on sen sijaan pyrkinyt esittämään kirkon karttaansa esittävästi.

¹⁵⁷ Forssell 1680.

¹⁵⁸ Hiekkänen 2020, 540–541. Hiekkasen mukaan kirkon keskilaiva on rakennettu vuosien 1485–1490 välillä.

¹⁵⁹ Forssell 1682; Lindberg 1934, 264.

Forssellin kolmas karttamerkintä kuvaa Hattulan Pyhän Ristin kirkkoa (kuva 17/3), se on keskiaikainen tiilikirkko, jonka muureissa on käytetty myös harmaakiveä.¹⁶⁰ Tyypiltään se on pitkäkirkko. Kirkon eteläisellä seinällä on ollut asehuone, jossa on ollut tiiliportaali. Kirkossa on ollut pyörökaari-ikkunat, joita laajennettiin 1600-luvulla. Katto oli paanukatto. Suurta kirkkotarhaa kiersi kivinen kirkkoaita. Kirkon varhaisista kellotapuleista ei ole tietoja.¹⁶¹ Karttaan kuvattu kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on jyrkkälappeinen harjakatto, sekä itä- ja länsipäädyissä koristeristit. Runkohuoneen itä- ja länsipäädyissä on pieniä mustia merkintöjä, jotka saattavat kuvata ikkunoita. Eteläseinässä ei ole merkintöjä ja se on jätetty värittämättä. Seinän alaosassa keskellä on neliömäinen merkintä, joka kuvaa mahdollisesti kulkuaukkoa. Kirkkoa ympäröi suorakaiteen muotoinen kirkkoaita. Kirkkoaidan länsipuolella tiemerkinän vieressä on tornimainen kellotapuli, jonka päällä on koristeviiri ja hieman tornin alapuolella on kirkonkello. Hattulan Pyhän Ristin kirkkorakennusta kuvaava kirkkokerkintä on erittäin pelkistetty ja symbolimainen. Forssell on merkinnyt kirkon länsipuolelle tornimaisen kellotapulin, joka viittaa siihen, että hän on jollain tasolla pyrkinyt kuvaamaan kirkkomaata ja siihen kuuluvia rakennuksia sellaisena kuin ne olivat.

Karttamerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi esittelen Lars Forssellin kuvaamat Tyrvännön, Sääksmäen, Nurmijärven, Hauhon ja Someron kirkot yksittäin, ja kuvailen niiden karttamerkinät yhden esimerkin kautta. Neljäs karttamerkintä kuvaa Tyrvännön kirkkoa (kuva 17/4).¹⁶² Ensimmäisen kirkon pohjoispuolella sijainnut keskiaikainen sakasti on säilynyt, mutta puisen kirkon rakennusajankohdasta tai tyypistä ei ole tietoa.¹⁶³ Viides karttamerkintä kuvaa Sääksmäen kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 17/5).¹⁶⁴ Kuudes karttamerkintä kuvaa Nurmijärven kirkkoa, josta ei ole tietoja (kuva 17/6). Tiedetään, että Nurmijärvellä on ollut 1600-luvulla puinen kirkko, joka on purettu vuonna 1692.¹⁶⁵ Seitsemäs karttamerkintä kuvaa Hauhon kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 17/7).¹⁶⁶ Kirkko on säilyttänyt melko hyvin keskiaikaisen ulkomuotonsa, sen eteläseinällä on asehuone ja kirkossa on pyörökaarimaiset ikkunat.¹⁶⁷ Kahdeksas karttamerkintä kuvaa

¹⁶⁰ Forssell 1691; Hiekkasen mukaan Hattulan Pyhän Ristin kirkko on rakennettu vuosien 1470–1500 välillä.

¹⁶¹ Knapas 1997a, 11–17, 111, 143, 149.

¹⁶² Forssell 1691a.

¹⁶³ Knapas 1997b, 196.

¹⁶⁴ Forssell 1692a; Sääksmäen kirkko on esitelty luvussa 3.1 jossa esittelen Lars Schroderuksen kirkkokerkinät.

¹⁶⁵ Forssell 1692b; Lindberg 1934, 182.

¹⁶⁶ Forssell 1695a.

¹⁶⁷ Hiekkanen 2020, 374–377. Hiekkasen mukaan Hauhon kirkko on rakennettu vuosien 1500–1520 välillä.

Someron kirkkoa, jossa on ollut kartan laatimisen aikaan vuonna 1668 rakennettu ristikirkko, jonka yhteydessä on ollut keskiaikainen kivisakasti (kuva 17/8).¹⁶⁸

Edellä esiteltyjä kirkkoja karttamerkinnot ovat todella samanlaisia. Kuvailen kaikki viisi kirkkoa Someron kirkon karttamerkinnot kautta. Forssell on kuvannut kirkon suorakaiteen muotoiseksi pitkäkirkoksi, sen katto on jyrkkälapeinen harjakatto, jonka länsi- ja itäpäädyissä on koristeristit. Runkohuoneen itä- ja länsipäädyissä on pieniä mustia merkintöjä neliömäisessä muodostelmassa. Eteläseinä on jätetty värittämättä ja ilman merkintöjä.

Forssellin seitsemästä kirkkomerkinnotä kuusi muistuttaa huomattavan paljon symbolimaista karttamerkinnotä, vain Tammisaaren kirkkoa kuvaava merkintä pyrkii kirkkorakennuksen osalta esittävyteen. Ainoa yksityiskohta, joka erottaa Hattulan Pyhän Ristin kirkkomerkinnotä muista merkinnöistä, on kirkon länsipuolelle merkitty kellotapuli. Muutoin Forssell ei ole pyrkinyt kuvaamaan kirkkorakennuksia karttoihinsa todenmukaisesti, vaan hän on käyttänyt kartoissaan symbolimaista suorakaiteen muotoista merkintää. Vastaavalla symbolilla hän on kuvannut myös Someron kirkon, joka on todellisuudessa tyypiltään ristikirkko.

Lars Forssellin karttojen yleinen tyyli vaihtelee jonkin verran. Esimerkiksi tässä tutkielmassa olevissa kartoissa on havaittavissa kolme erityyppistä kompassinuolta. Lisäksi karttojen värit vaihtelee. Yksi syy karttojen ulkonäön vaihteluun voi olla se, että kartat on valmistettu noin 15:n vuoden aikana, joten on luonnollista, että karttojen piirtotyyli vaihtelee. On myös mahdollista, että eroavaisuudet johtuvat apulaisten käytöstä.

4.2 Olof Mört

Kuva 18. 1. Mouhijärven kirkko, 2. Hietämäen kappeli, 3. Mietoisten kirkko, 4. & 5. Köyliön kirkko, 6. Ulvilan kirkko, 7. & 8. Ruskon kirkko, 9. Messukylän kirkko, 10. Mynämäen kirkko, 11. Laitilan kirkko.

¹⁶⁸ Forssell 1695b; Hiekkänen 2020, 421. Hiekkasen mukaan Someron kivisakasti on rakennettu 1500-luvun alussa.

Olof Mörtin karttamerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi kuvailen ensin yksitellen kaikki todelliset kirkot, Köyliön kirkkoa lukuun ottamatta, ensin yksitellen, jonka jälkeen kuvailen karttamerkinntät. Kuvailen Köyliön kirkkoa kuvaavat merkinnät ennen muita kirkkoja, koska Köyliön kirkkoa kuvaavat merkinnät eroavat muista merkinnöistä esittävyytensä perusteella.

Mörtin neljäs ja viides karttamerkintä kuvaavat Köyliön kirkkoa, joka oli rakennettu 1640-luvulla ja se oli puinen länsitornillinen pitkäkirkko (kuva 18/ 4 ja 5).¹⁶⁹ Vuodelta 1688 peräisin oleva kirkkoa kuvaava karttamerkintä on epäselvä, mutta kirkko on tunnistettavissa länsitornilliseksi pitkäkirkoksi. Terävästi suippenevan tornin ja runkokuoneen katon itäpäässä on koristeristit. Tornin länsiseinässä ja runkokuoneen eteläseinässä on pistemäisiä merkintöjä. Kirkkoa ympäröi neliömäinen kirkkoaita. Vuoden 1697 karttaan kirkko on kuvattu myös länsitornillisena pitkäkirkkona. Torni suippenee terävästi ja sen päällä on koristeristi, sen alaosaan on myös kuvattu kirkonkello. Runkokuoneen katon itäpäässä on koristeristi. Tornin länsiseinässä ja runkokuoneen eteläseinässä on pieniä pistemäisiä merkintöjä, jotka saattavat kuvata sisäänkäyntejä ja ikkunoita. Vaikka Olof Mört on esittänyt Köyliön kirkon kartoissaan todenmukaisesti länsitornillisena pitkäkirkkona, kirkkomerkinnät ovat yksityiskohdiltaan melko yksinkertaisia.

Mörtin ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Mouhijärvellä Kirkkojärven rannassa ollutta kirkkoa (kuva 18/1) ja toinen karttamerkintä kuvaa Hietämäen kappelia (kuva 18/2) joista ei ole juurikaan tietoja. Hietämäen kappeli on ollut hirsistä salvottu, tyyppiltään todennäköisesti pitkäkirkko, ja siinä on ollut paanukatto.¹⁷⁰ Kolmas karttamerkintä kuvaa Mietoisten kirkkoa (kuva 18/3), joka on vuonna 1643 rakennettu hirsistä salvottu pitkäkirkko.¹⁷¹ Kirkolla on paanutettu harjakatto ja sen eteläseinällä on harjakattoinen runkokuoneesta ulkoneva asehuone, jossa on sisäänkäynti. Kirkon torni on rakennettu vasta 1800-luvulla.¹⁷² Kuudes karttamerkintäkuvaa Ulvilan kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 18/6).¹⁷³ Kirkko on säilyttänyt keskiaikaisen ulkonäkönsä. Sen eteläseinällä on ikkunaton runkokuoneesta ulkoneva asehuone, jonka eteläseinällä on portaali. Myös kirkon länsipäädystä on portaali. Eteläseinän itäosassa on myös papinovi.¹⁷⁴ Seitsemäs ja kahdeksas

¹⁶⁹ Mört 1688; 1697; Lindberg 1934, 134.

¹⁷⁰ Mört 1684; Mört 1687; Riska 1961b, 71.

¹⁷¹ Mört 1688.

¹⁷² Riska 1961c, 73–74.

¹⁷³ Mört 1692a; 1694–95.

¹⁷⁴ Hiekkänen 2020, 336–338. Hiekkasen mukaan Ulvilan kirkko on rakennettu vuosien 1495–1510 välillä.

karttamerkintä kuvaavat Ruskon kirkkoa (kuva 18/7 ja 8), joka on keskiaikainen suorakaiteen muotoinen kivikirkko.¹⁷⁵ Siinä on paanutettu harjakatto. Runkohuoneen eteläseinällä on 1600- tai 1700-luvulla muurattu asehuone. Kirkon sisäänkäynnit ovat länsipäädyssä ja eteläseinässä.¹⁷⁶

Yhdeksäs karttamerkintä kuvaa Messukylän kirkkoa (kuva 18/9), joka on keskiaikainen kivikirkko.¹⁷⁷ Kartan laatimisen aikaan runkokuoneen eteläseinällä on ollut asehuone, jonka eteläseinällä on ollut sisäänkäynti. Toinen sisäänkäynti on ollut länsipäädyssä. Kirkossa on ollut matalat ikkunat.¹⁷⁸ Kymmenes karttamerkintä kuvaa Mynämäen keskiaikaista kivikirkkoa (kuva 18/9), jossa on ollut paanutettu harjakatto.¹⁷⁹ Sen sisäänkäynnit ovat olleet länsipäädyn eteishallissa ja eteläseinällä olevassa asehuoneessa. Kirkon ikkunat ovat olleet suippokaaren muotoiset.¹⁸⁰ Yhdestoista karttamerkintä kuvaa Laitilan kirkkoa (kuva 18/11), joka on keskiaikainen kivikirkko.¹⁸¹ Kirkon sisäänkäynnit ovat olleet länsipäädyssä ja eteläseinällä olevassa asehuoneessa. Lisäksi sen eteläisellä seinällä on ollut suippokaarimaisia ikkunoita.¹⁸²

Köyliön kirkkoa lukuun ottamatta Mört on merkinnyt kirkot karttoihinsa symbolimaisella merkinnällä. Mört on kuvannut kirkot karttoihin suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina. Katot ovat jyrkkälappeisia harjakattoja, tosin kattojen lappeet kaartuvat loivasti. Kattojen itä- ja länsipäädyissä on koristeristit tai -viirit, joiden päällä on ristit. Eteläseinille hän on kuvannut Mietoisten kirkkoa lukuun ottamatta pyörökaarimaiset kulkuaukot. Kirkkojen seinille on kuvattu lyhyitä pystyviivamerkintöjä ja osaan kirkkojen päätykolmioista on kuvattu myös pallomainen merkintä. Poikkeuksena on Laitilan kirkko, jonka kulkuaukon yläpuolelle Mört on piirtänyt koko seinän poikki menevän vaakaviivan. Hänen käyttämänsä symboli kuvaa kirkot suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina ilman runkokuoneista ulkonevia rakenteita. Suurimmassa osassa Mörtin kuvaamista kirkoista, kuten Mynämäen ja Ulvilan kirkoissa, on todellisuudessa ollut eteläseinällä asehuone, kuten

---

¹⁷⁵ Mört 1692b.

¹⁷⁶ Riska 1961e, 178–180; Hiekkänen 2020, 186–186. Hiekkasen mukaan Ruskon kirkko on rakennettu vuosina 1510–1530.

¹⁷⁷ Mört 1693.

¹⁷⁸ Hiekkänen 2020, 303–304.

¹⁷⁹ Mört 1694.

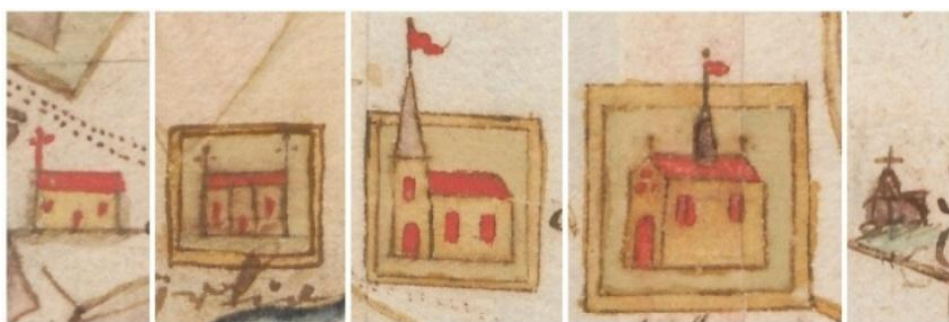
¹⁸⁰ Riska 1961a, 13–14; Hiekkänen 2020, 239–241.

¹⁸¹ Mört 1701.

¹⁸² Riska 1959b, 215; Hiekkänen 2020, 118. Hiekkasen mukaan Laitilan kirkko on rakennettu vuosina 1460–1483.

useimmissa keskiaikaisissa kirkkoissa tavallisesti on. Geneerisen symbolin käytöstä huolimatta Mört on kuvannut kirkot tyypiltään todenmukaisesti, tornittomat kirkot ovat tornittomia, ja tornillisessa Köyliön kirkossa on torni. Muutoin Mört ei ole pyrkinyt kuvaamaan kirkkoja karttoihin erityisen esittävästi, vaan kartat ovat yleisilmeeltään samankaltaisia. Vanhempien ja nuorempien karttojen välillä on havaittavissa pientä vaihtelua esimerkiksi kompassinuolien osalta. Kartoissa ei ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

4.3 Jonas Gedda

Kuva 19. 1. Sulvan kirkko, 2. Ilmajoen kirkko, 3. Pedersören kirkko, 4. Pietarsaaren kirkko, 5. Raippaluodon kirkko

Jonas Geddan ensimmäinen karttamerkintä kuvaa todennäköisesti Sulvan vanhinta kirkkoa (kuva 19/1), joka oli pienikokoinen puinen pitkäkirkko tai pieni saarnahuone.¹⁸³ Kirkko on kuvattu karttaan suoraan edestäpäin, se on tyypiltään todennäköisesti pitkäkirkko. Katon länsipäässä on koristeristi. Eteläseinällä on kulkuaukko, jonka molemmilla puolilla on pienet neliömäiset merkinnät, jotka kuvaavat ikkunoita. Koska Sulvan kirkosta ei ole olemassa tietoja, ei ole mahdollista tehdä varmaa tulkintaa siitä, onko Gedda kuvannut kirkon karttaansa esittävästi vai ei. Lisäksi Sulvan kirkkoa kuvaava merkintä on niin pelkistetty, ettei kirkkomerkinnän muotoa voi tulkita.

Geddan toinen karttamerkintä kuvaa Ilmajoen toista kirkkoa, joka oli puinen tukiarkkurakenteinen suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko (kuva 19/2). Kirkon länsipäädystä on ollut solakka huippuinen torni, ja eteläisellä seinällä on ollut kaksi eteishuonetta.¹⁸⁴

¹⁸³ Gedda 1689; Lindberg 1934, 254; Pettersson 1989, 356.

¹⁸⁴ Gedda 1691; Lindberg 1934, 58.

Karttaan merkitty kirkko on kuvattu suoraan edestäpäin. Kirkko on torniton pitkäkirkko. Katon itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Eteläseinällä on mahdollisesti runkokuoneesta ulkoneva asehuone, jonka eteläseinällä on kulkuaukko. Asehuoneen molemmilla puolilla on suorakaiteen muotoiset ikkunat. Kirkkoa ympäröi neliömäinen kirkkoaita. Gedda ei ole kuvannut Ilmajoen kirkkoa todenmukaisesti, koska karttaan kuvattu kirkko on suorakaiteen muotoinen torniton pitkäkirkko, kun todellisuudessa kirkossa on ollut pohjalaiseen tyyliin solakkahuippuinen länsitorni.

Geddan kolmas karttamerkintä kuvaa Pedersören kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 19/3).¹⁸⁵ Kirkkoa on aikojen saatossa muokattu paljon, mutta keskiaikaisesta ulkomuodosta on jäljellä muun muassa länsitorni ja sakastin muuri. Eteläisellä seinällä on ollut kaksi puista eteishuonetta ja ikkunoita.¹⁸⁶ Kirkko on kuvattu karttaan länsitornillisena pitkäkirkkona. Torni suippenee terävästi ja sen päällä on viiri. Tornin länsiseinässä on pyörökaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on suorakaiteen muotoinen ikkuna. Eteläseinällä on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Kirkkoa ympäröi neliömäinen kirkkoaita. Gedda on kuvannut Pedersören kirkon todenmukaisesti länsitornillisena pitkäkirkkona. Muilta osin kirkkomerkintä on yksinkertainen.

Geddan neljäs karttamerkintä kuvaa Pietarsaaren ensimmäistä kirkkoa, joka oli tyypiltään ristikirkko (kuva 19/4).¹⁸⁷ Karttaan kuvattu kirkko on kuitenkin suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on loiva harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeipiikit. Katon päällä on tornimainen viirein koristeltu kattoratsastaja. Kirkon länsipäädyssä on korkea pyörökaarimainen ovi, jonka yläpuolella päätykolmiossa on kolmiomaisessa asetelmassa kolme pientä palloa. Eteläseinällä on kaksi suorakaiteen muotoista ikkunaa. Kirkkoa ympäröi neliömäinen kirkkoaita. Kirkkomerkinnässä on yksityiskohtia, kuten katolla oleva tornimainen kattoratsastaja, joiden voisi tulkita olevan esittävyYTEEN pyrkiviä. Kirkkomerkintä on kuitenkin kirkon todellisesta muodosta niin poikkeava, että merkintä on enemmän symbolimainen kirkkomerkintä.

---

¹⁸⁵ Gedda 1693b.

¹⁸⁶ Hiekkänen 2020, 221–222. Hiekkasen mukaan Pedersören kirkko on rakennettu vuosien 1510–1520 välillä tai 1520-luvulla.

¹⁸⁷ Gedda 1693a; Lindberg 1934, 200–201. Pietarsaaren ensimmäinen kirkko rakennettiin vuosina 1660–1661, venäläiset tuhosivat kirkon vuonna 1714.

Viides Geddan karttamerkinnöistä kuvaa Raippaluodon kirkkoa (kuva 19/5), josta ei ole paljon tietoja. Raippaluodossa on tiedettävästi ollut 1600-luvulla pieni saarnahuone.¹⁸⁸

Karttaan kuvattu kirkko on mahdollisesti länsitornillinen pitkäkirkko, jonka torni suippenee terävästi ja sen päällä on risti. Kirkon esittävydestä on vaikea tehdä tulkintaa, koska kartan kirkkomerkintä on heikkolaatuinen ja Raippaluodon 1600-luvun todellisesta kirkosta ei ole tietoja.

Jonas Geddan Pedersören kirkkoa ja Pietarsaaren kirkkoa kuvaavat merkinnät ovat melko yksityiskohtaisia ja huomattavasti tarkemmin tehtyjä, kuin muut kirkkomerkinnät. Gedda on kuvannut Pedersören kirkon todenmukaisesti länsitornillisena kirkkona, mutta Ilmajoen tornillisen kirkon hän on kuvannut karttaansa tornittomaksi. Lisäksi Pietarsaaren kirkon muoto on Geddan kartassa todellisuudesta poikkeava. Gedda on Pedersören kirkon osalta noudattanut kirkkojen karttoihin merkitsemistä koskevaa ohjesääntöä, muut kirkot hän on merkinnyt enemmän tai vähemmän symbolimaisella kirkkomerkinnällä. Geddalla on ollut omanlainen tyyli merkitä rakennukset karttoihin, talojen seinät on väritetty keltaisella ja niiden katot ovat punaisia. Useimmiten kattojen länsipäätyyn on merkitty risti. Kartat ovat muutenkin keskenään samankaltaisia, eikä niissä ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

4.4 Samuel Brotherus

Kuva 20. 1. Bromarvin kirkko, 2. Kirkkonummen kirkko, 3. Askolan kirkko, 4. Mäntsälän kirkko, 5. Tammisaaren kirkko, 6. Lohjan Nummen kirkko.

Samuel Brotheruksen karttamerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi kuvailen ensin jokaisen merkintää kuvaavan kirkon, jonka jälkeen kuvailen karttamerkinnät. Kuvassa 20 esiintyvät Askolan ja Mäntsälän kirkot on kuvattu suoraan edestäpäin, muut kirkot on kuvattu perspektiivissä siten, että niistä näkyy länsipääty ja eteläseinä.

¹⁸⁸ Gedda 1695; Lindberg 1934, 221, Pettersson 1989, 358.

Ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Bromarvin kirkkoa (kuva 20/1), joka oli todennäköisesti 1600-luvulla rakennettu puukirkko.¹⁸⁹ Toinen karttamerkintä kuvaa Kirkkonummen kirkkoa, joka on keskiaikainen kivikirkko (kuva 20/2).¹⁹⁰ Alkuperäisessä ulkomuodossaan kirkko on ollut suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Sen eteläisellä seinällä on ollut asehuone ja ikkunoita.¹⁹¹ Kolmas karttamerkintä kuvaa Askolan kirkkoa (kuva 20/3), joka oli vuosina 1645–1655 rakennettu puinen kirkko. Kirkosta ei ole muita tietoja.¹⁹² Neljäs karttamerkintä kuvaa Mäntsälän kirkkoa (kuva 20/4), joka oli puinen tukiarkuilla jäykistetty pitkäkirkko, jota muokattiin 1600- ja 1700-luvuilla useaan kertaan.¹⁹³ Viides karttamerkintäkuvaa Tammisaaren kirkkoa (kuva 20/5), joka oli kivinen länsitornillinen pitkäkirkko.¹⁹⁴ Brotheruksen kuudes karttamerkintä kuvaa Lohjan Nummen kirkkoa (kuva 20/6), joka rakennettiin vuonna 1635. Kirkko oli puinen, ja siihen kuului kivinen sakasti.¹⁹⁵

Brotherus on kuvannut kirkot karttoihin pieniä yksityiskohtia lukuun ottamatta samanlaisilla symbolimaisilla merkinnöillä. Kirkot on kuvattu suorakaiteen muotoisiksi pitkäkirkoiksi joko suoraan edestä, tai perspektiivissä siten, että niistä näkyvät länsipääty ja eteläseinä. Kattojen itä- ja länsipäätyihin on kuvattu koristeristit. Runko- ja asehuoneiden seinille Brotherus on tehnyt pieniä pistemäisiä merkintöjä, jotka kuvaavat ikkunoita ja kulkuaukkoja. Tammisaaren kirkkoa kuvaavaan merkintään hän on piirtänyt asehuoneen myös eteläseinälle. Brotherus ei ole pyrkinyt esittämään kirkkoja karttoihinsa todenmukaisesti. Esimerkiksi Tammisaaren länsitornillinen pitkäkirkko on esitetty kartassa tornittomana. Brotheruksen kuvaamista kirkoista suuri osa on jo tuhoutuneita puukirkkoja, joiden 1600-luvun lopun tai 1700-luvun alun todellisesta ulkomuodosta ei ole tietoja. Suuri osa kyseisen ajan puukirkkoista on ollut suorakaiteen muotoisia pitkäkirkoja, joten kirkkomerkinnät voivat muodoiltaan olla todenmukaisia, siitä huolimatta, että Brotherus ei tarkoituksella ole tehnyt kirkkomerkinnöistä esittäviä. Samuel Brotheruksella on ollut omanlainen ja tunnistettava tyyli laatia karttoja. Hänen karttansa ovat usein kirkkaasti väritettyjä ja yleisilmeeltään selkeitä, eikä niissä ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

---

¹⁸⁹ Brotherus 1691; ks. luku 3.5 Hans Hansson.

¹⁹⁰ Brotherus 1692.

¹⁹¹ Hiekkasen 2020, 563–566. Hiekkasen mukaan Kirkkonummen kirkko on rakennettu vuosien 1500–1520 välillä.

¹⁹² Brotherus 1694; Lindberg 1934, 19.

¹⁹³ Brotherus 1695a; Lindberg 1934, 173.

¹⁹⁴ Brotherus 1695b; ks. luku 4.2 Lars Forssell.

¹⁹⁵ Brotherus 1706; Lindberg 1934, 181.

4.5 Magnus Bergman

Kuva 21. 1. Piikkiön kirkko, 2. Kustavin kirkko, 3. Kustavin kirkko, 4. Hietämäen kappeli, 5. Maarian kirkko, 6. Askaisten kirkko, 7. Korppoon kirkko, 8. Oripään kirkko, 9. Naantalin luostarikirkko, 10. Merimaskun kirkko.

Magnus Bergmanin ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Piikkiön kirkkoa (kuva 21/1), joka oli hirsistä salvottu pitkäkirkko, jonka eteläseinällä oli asehuone.¹⁹⁶ Kirkon sisäänkäynnit olivat todennäköisesti eteläseinän asehuoneessa ja länsipäädyssä. Sillä on ollut paanukatto ja sen päällä on mahdollisesti kattoratsastaja.¹⁹⁷ Karttaan kuvattu kirkko on kuvattu erikoisella tavalla, sillä siinä ei ole lainkaan eteläseinää. Katto on kuvattu aumakattona ja sen itä- ja länsipäädyissä on koristeviirit. Kirkon itä- ja länsipäädyissä on pieniä pistemäisiä merkintöjä. Bergmanin Piikkiön kirkkoa kuvaava merkintä on symbolimainen, siinä ei ole minkäänlaista pyrkimystä esittää kirkkorakennusta todenmukaisesti.

Bergmanin toinen ja kolmas karttamerkintä kuvaavat Kustavissa ollutta Kunnaristen Pyhän Jaakobin kappelia (kuva 21/2 ja 3). Se oli puinen ristikirkko, jonka etelähaarassa oli pääsisäänkäynti ja porstua.¹⁹⁸ Kirkko on kuvattu karttoihin suorakaiteen muotoisena pitkäkirkkona, jonka katto on jyrkkälappeinen harjakatto ja sen itä- ja länsipäädyissä on koristepiikit. Runkohuoneen itä- ja länsipäädyissä on lyhyitä pistemäisiä merkintöjä. Eteläseinällä on mahdollisesti pyörökaarimainen kulkuaukko. Bergman on kuvannut Kunnaristen ristikirkon karttoihinsa suorakaiteen muotoisena pitkäkirkkona. Merkinnät ovat symbolimaisia, eivätkä ne kuvaa kyseistä kirkkoa todenmukaisesti.

Bergmanin neljäs karttamerkintä kuvaa Hietämäen kappelia (kuva 21/4).¹⁹⁹ Kappelin tiedetään olleen ollut hirsistä salvottu, tyypiltään se on ollut todennäköisesti pitkäkirkko ja siinä on ollut paanukatto.²⁰⁰ Karttaan kuvattu kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on jyrkkälappeinen harjakatto, katon itä- ja länsipäädyissä on koristepiikit, joissa on viiri

¹⁹⁶ Bergman 1692.

¹⁹⁷ Riska 1964b, 94.

¹⁹⁸ Bergman 1694a; 1694b; Riska 1959a, 105–107.

¹⁹⁹ Bergman 1695.

²⁰⁰ Riska 1961b, 71.

ja risti. Runkohuoneen itä- ja länsipäädyissä on pistemäisiä pieniä merkintöjä ja päätykolmioissa on pienet pallot. Eteläseinällä on vastaavia pistemäisiä merkintöjä, sekä pyörökaarimainen kulkuaukko. Bergman on kuvannut Hietämäen kappelin karttaansa mahtipontisen isoksi, kirkkomerkintä on vastaavanlainen tai prameampi, kuin Bergmanin keskiaikaisia kivistä kirkkoja kuvaavat kirkkomerkinnät. Kirkko on todellisuudessa ollut hirsistä salvottu puukirkko, eli ulkonäöltään se on ollut huomattavan erilainen, kuin keskiaikaiset kivistä kirkot. Tämän pohjalta tulkitsemme, että Bergmanin kirkkomerkintä on symbolimainen, ei esittävä.

Magnus Bergmanin viides karttamerkintä kuvaa Turun Röntämässä sijaitsevaa Maarian kirkkoa (kuva 21/5), joka on keskiaikainen tiilestä ja kivistä rakennettu suorakaiteen muotoinen länsitornillinen pitkäkirkko.²⁰¹ Kirkon eteläseinällä on runkohoionetta nuorempi asehuone. Länsipäädyssä ja asehuoneessa on koristeelliset pyörökaariportaalit. Katto on jyrkkälappeinen paanutettu harjakatto. Eteläisellä seinällä on ollut pyörökaari-ikkunoita, lisäksi läntisessä päädyssä on ollut suuri ikkuna. Seinillä on ollut myös pienempiä valoaukkoja.²⁰² Karttaan kuvattu kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Eteläseinällä on matala kaarimainen kulkuaukko ja pieniä pistemäisiä merkintöjä. Länsi- ja itäpäädyissä on vastaavia pieniä merkintöjä. Bergmanin Maarian kirkkoa kuvaava merkintä on symbolimainen eikä vastaa todellisuutta sillä, hän ei ole kuvannut kirkkomerkintäänsä esimerkiksi kirkon länsitornia tai eteläseinällä olevaa asehuionetta.

Kuudes Bergmanin karttamerkinnöistä kuvaa Askaisten kirkkoa (kuva 21/6), joka on vuonna 1653 kivistä ja tiilestä rakennettu pitkäkirkko.²⁰³ Kirkon muurit on rapattu okrankeltaiseksi. Katto on paanutettu ja se on tyyliltään niin sanottu hollantilainen katto, eli katon lappeat kaartuvat loivasti räystäiden kohdalta. Katolla on ollut kolme koristeellista ristiä. Eteläisellä seinällä on pieni harjakatollinen asehuone. Sisäänkäynnit ovat olleet etelä-, länsi- ja pohjoisseinillä.²⁰⁴ Kirkko on kuvattu karttaan vastaavalla tavalla, kuin edellä kuvailtu Maarian kirkko. Ainoana erona on se, että kirkon eteläseinällä ei ole merkintöjä ja katolla on ristien

---

²⁰¹ Bergman 1697.

²⁰² Riska 1964a, 61–66; Hiekkänen 2020, 212–218. Hiekkasen mukaan Maarian kirkko on rakennettu vuosien 1440–1450 välillä. Länsitorni on rakennettu myöhemmin, mahdollisesti 1500-luvun aikana, tai 1600-luvun alussa.

²⁰³ Bergman 1698a.

²⁰⁴ Riska 1961d, 113–120.

sijaan pelkät koristepiikit. Kirkkomerkinnästä puuttuu todelliseen kirkkoon liittyviä rakenteita ja ominaispiirteitä. Näiden puutteen vuoksi tulkitseen kirkkomerkinnän olevan symboli.

Bergmanin seitsemäs karttamerkintä kuvaa Korppoon keskiaikaista kirkkoa (kuva 21/7), joka on länsitornillinen suorakaiteen muotoinen kivikirkko.²⁰⁵ Kirkon eteläisellä seinällä on ollut asehuone, jossa on ollut sisäänkäynti, toinen sisäänkäynti on ollut länsipäädyssä. Siinä on ollut paanutettu harjakatto, jonka päällä on mahdollisesti ollut kattoratsastaja.²⁰⁶ Kirkko on kuvattu karttaan vastaavalla tavalla kuin edellä esitetyt Maarian ja Askaisten kirkot, ainoana erona on se, että kirkon katolle on kuvattu kattoratsastaja. Bergman ei ole kuvannut kirkkomerkintäänsä Korppoon kirkon länsitornia, mutta on kuitenkin merkinnyt todenmukaisesti katon päälle tornimaisen kattoratsastajan. Muilta osin kirkkomerkintä on symbolimainen, eikä se pyri todenmukaisuuteen.

Oripään ja Merimaskun kirkkoja kuvaavat karttamerkinnät (kuva 21/8 ja 9), eli kahdeksas ja yhdeksäs kirkkomerkintä, ovat samankaltaisia, joten kuvailen ensin niiden esittämät todelliset kirkot, ja sen jälkeen kuvailen karttamerkintöjen ulkomuodot. Bergmanin kahdeksas karttamerkintäkuvaa Oripään kirkkoa, joka oli hirsistä kivijalan päälle salvottu puukirkko.²⁰⁷ Länsipäädyssä oli oveton eteinen, lisäksi länsiseinässä oli sisäänkäynti. Katto oli laudoitettu ja sen päädyissä oli koristeristit. Katolla oli mahdollisesti kattoratsastaja. Etelä- ja länsisienillä oli kummallakin yksi ikkuna.²⁰⁸ Yhdeksäs karttamerkintä kuvaa Merimaskun kirkkoa, joka oli pieni suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²⁰⁹ Läntisellä seinällä oli asehuone ja eteläseinällä papinovi. Katto oli paanutettu ja sen päädyissä oli koristeristit.²¹⁰ Bergman on kuvannut Oripään ja Merimaskun kirkot karttoihinsa suorakaiteen muotoisiksi pitkäkirkoiksi. Katot ovat jyrkkälappeisia harjakattoja, joiden itä- ja länsipäädyissä on koristepiikit tai -ristit. Kirkkojen runkokuoneiden seinillä on pieniä pistemäisiä merkintöjä. Merimaskun kirkkoa kuvaavan merkinnän eteläseinällä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Bergmanin Oripään ja Merimaskun kirkkoja kuvaavat merkinnät ovat symbolimaisia, ne eivät pyri esittämään kirkkoja todenmukaisesti. Merkinnöistä puuttuvat kaikki kirkkoihin liittyvät yksityiskohdat,

---

²⁰⁵ Bergman 1698b.

²⁰⁶ Nikula 1973, 13–17.

²⁰⁷ Bergman 1698c.

²⁰⁸ Riska 1982, 58. Oripään kirkko rakennettiin vuonna 1668.

²⁰⁹ Bergman 1703.

²¹⁰ Riska 1972, 131–132.

kuten Oripään kirkon katon päällä ollut kattoratsastaja sekä Merimaskun kirkon eteläseinällä ollut asehuone.

Bergmanin kymmenes kirkkomerkintä kuvaa Naantalın keskiaikaista luostarikirkkoa (kuva 21/10).²¹¹ Naantalın kirkko eroaa muista suomalaisista keskiaikaisista kivistä kirkkoista, koska birgittalaiskirkon rakentamista koskivat erilaiset rakennussäännöt. Kirkon erilaisen käyttötarkoituksen vuoksi siihen on liittynyt useita erilaisia rakenteita, joita muissa kirkoissa ei tavata. Alkuperäisessä ulkomuodossa kirkossa on ollut useita sisäänkäyntejä sen jokaisessa muurissa. Ikkunoita on ollut 13, viisi kummallakin pitkällä muurilla. Kirkon ulkoseinissä on myös ollut komeroita, joissa on voitu esimerkiksi säilyttää luostarissa tarvittavia asioita. Uskonpuhdistuksen vuoksi kirkkoa muokattiin uudella ajalla runsaasti, se myös paloi pahasti vuonna 1628, minkä vuoksi esimerkiksi katto täytyi uusida täysin. Naantalın kirkon tunnistettava länsitorni on rakennettu vasta 1790-luvulla, se on rakennettu osittain länsipäädyssä olleen munkkikuorin päälle. Länsipäädyssä oli myös nunnien rippitila sekä eteishuone.²¹²

Bergmanin Naantalın kirkkoa kuvaava karttamerkintä on muiden hänen kirkkomerkintöjensä tapaan symbolimainen. Hän on piirtänyt kirkon suorakaiteen muotoiseksi pitkäkirkoksi, jonka katto on jyrkkälapainen harjakatto. Katon päällä on korkea tornimainen kattoratsastaja, jonka päällä on kookas viiri, lisäksi katon itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Kirkon muureihin on kuvattu lyhyitä pystyviivoja.

Magnus Bergman on käyttänyt kartoissaan pelkistettyjä kirkkomerkintöjä. Hän ei ole pyrkinyt esittämään kirkkoja todenmukaisesti, kirkkoja kuvaaviin merkintöihin ei ole esimerkiksi piirretty niihin kuuluneita torneja tai kattoratsastajia. Lisäksi hän on kuvannut kaikki kirkot suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina, vaikka esimerkiksi Kustavin kirkko on todellisuudessa ollut ristikirkko. Bergmanin kartat ovat keskenään yleisilmeeltään samankaltaisia, eikä niissä ole havaittavissa huomattavia merkkejä apulaisten käytöstä.

---

²¹¹ Berman 1700; ks. kuva 21; Hiekkänen 2020, 147. Hiekkasen mukaan Naantalın luostarikirkko on rakennettu n. 1490-luvulla.

²¹² Lilius 1972, 15–19, 22–26, 36–37; Hiekkänen 2020, 151–155, 158.

4.6 Johan Wetteriwijk

Kuva 22. 1. & 2. Perttelin kirkko, 3. & 4. Halikon kirkko, 5. Salon kappeli, 6. Kemiön kirkko, 7. Perniön Yliskylän kirkko, 8. Perniön Kosken kirkko, 9. Saltvikin kirkko.

Johan Wetteriwijkiltä on tässä tutkimuksessa yhdeksän karttaa. Kirkkomerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi kuvailen ensin Perttelin ja Halikon kirkot, jonka jälkeen kuvailen neljä ensimmäistä karttamerkintää yhden esimerkin kautta. Salon kappeli, Kemiön kirkko, Perniön Yliskylän kappeli ja Perniön Kosken kappeli kuvaillaan vastaavasti. Merkintöjen samankaltaisuuden vuoksi kuvailen karttamerkinnät yhden esimerkin kautta. Saltvikin kirkko käsitellään omanaan, koska se on karttamerkintänä erilainen kuin edellä mainittujen kirkkojen merkinnät. Wetteriwijkin kirkot on piirretty siten, että niistä on kuvattu itä- ja länsipäädtyt, sekä eteläseinä.

Wetteriwijkin kaksi ensimmäistä karttamerkintää kuvaavat Perttelin kirkkoa (kuva 22/1 ja 2).²¹³ Perttelin kirkko on keskiaikainen kivikirkko, tyypiltään se on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Kirkon eteläseinällä on runkokuonetta nuorempi puinen asehuone, eteläisellä seinällä on ollut keskiaikaisessa ulkomuodossa myös kaksi ikkunaa. Sisäänkäynnit ovat todennäköisesti olleet asehuoneessa, sekä länsipäädyssä. Kirkossa on jyrkkälappeinen paanukatto, jonka päällä on ollut tornimainen kattoratsastaja.²¹⁴ Kolmas ja neljäs karttamerkintä kuvaavat Halikon kirkkoa (kuva 21/3 ja 4), joka on keskiaikainen kivikirkko. Se on ollut alun perin tyypiltään suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²¹⁵ Alkuperäisessä ulkomuodossa eteläisellä seinällä on ollut asehuone, jossa on ollut sisäänkäynti. Toinen sisäänkäynti on ollut länsipäädyssä. Ikkunoiden sijainnista ei ole varmuutta. Runkokuoneen

²¹³ Wetteriwijk 1693; 1709b.

²¹⁴ Riska 1966b, 46–51; Hiekkänen 2020, 207–209. Hiekkasen mukaan Perttelin kirkko on rakennettu vuosien 1495–1500 välillä.

²¹⁵ Wetteriwijk 1694a; 1695a.

eteläseinään tehtiin 1600-luvulla Vuorentaan kartanon hautakappeli. Kirkon katto oli jyrkkälappeinen paanukatto, jonka päällä oli keskiaikainen kattoratsastaja.²¹⁶

Wetterwijk on kuvannut Perttelin ja Halikon kirkot on karttoihin suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina. Niiden katot ovat jyrkkälappeisia harjakattoja, joiden itä- ja länsipäädyissä on korkeat koristeipiikit, joissa on risti ja viiri. Kattojen päällä on tornimaiset kattoratsastajat, joiden päällä on koristeipiikki, jossa on risti ja viiri. Molempien kirkkojen eteläseinillä on pyörökaarimaiset kulkuaukot. Seinillä on lyhyttä pystyviivakoristelua kuvaamassa kivikirkon pintaa. Päätykolmioiden yläosissa on pienet pallot.

Viides Wetterwijkin kirkkomerkinnöistä kuvaa Salon kappelia (kuva 21/5), joka oli keskiaikainen kivikirkko.²¹⁷ Kirkko oli pienikokoinen pitkäkirkko, jonka eteläseinällä oli asehuone, jonka eteläseinällä oli sisäänkäynti, sekä kolme ikkunaa. Kirkon ikkunat olivat korkealla muurissa. Länsipäädyssä oli pyörökaarinen portaali. Kirkossa oli jyrkkälappeinen paanukatto.²¹⁸ Kuudes karttamerkintä kuvaa Kemiön keskiaikaista kirkkoa (kuva 21/6), joka on suorakaiteen muotoinen kivikirkko.²¹⁹ Sen länsitorni on rakennettu myöhemmin 1700-luvun lopulla. Kirkon sisäänkäynti on keskiajalla ollut eteläseinällä olevassa asehuoneessa, sekä myöhemmin länsitornissa. Eteläseinällä on ollut kolme korkeaa ja kapeaa ikkunaa. Katto on ollut jyrkkälappeinen paanukatto, jonka päälle on vuonna 1670 pystytetty rautainen lippu.²²⁰ Seitsemäs karttamerkintä kuvaa Perniön Yliskylän kirkkoa (kuva 21/7), jonka tiedetään olleen hirsistä salvottu pitkäkirkko.²²¹ Sen länsipäädyssä on ollut eteinen ja sisäänkäynti, lisäksi kirkossa on ollut seitsemän ikkunaa.²²² Kahdeksas karttamerkintä²²³ kuvaa Perniön Kosken kirkkoa (kuva 21/8), joka rakennettiin vuonna 1685. Kirkosta ei ole säilynyt muita tietoja.²²⁴ Kirkot on merkitty karttoihin muutoin samalla tavalla, kuin yllä kuvaillut Perttelin ja Halikon kirkot, sillä erotuksella, että katon päälle ei ole kuvattu kattoratsastajaa.

²¹⁶ Riska 1966c, 124–131; Pitkänen 1992, 314; Hiekkänen 2020, 164. Hiekkasen mukaan Halikon kirkko on rakennettu vuosien 1460–1475 välillä.

²¹⁷ Wetterwijk 1694b.

²¹⁸ Riska 1966a, 17–23. Hiekkänen 2020, 199–201. Hiekkasen mukaan Salon kappeli rakennettiin vuosina 1500–1520.

²¹⁹ Wetterwijk 1695c.

²²⁰ Nikula 1975, 94–99; Hiekkänen 2020, 102. Hiekkasen mukaan Kemiön kirkko on rakennettu vuosien 1460–1480 välillä.

²²¹ Wetterwijk 1695b.

²²² Riska 1968a, 69–70.

²²³ Wetterwijk 1698.

²²⁴ Wetterwijk 1698; Riska 1968b, 91.

Wetterwijkin yhdeksäs karttamerkintä kuvaa Saltvikin kirkkoa (kuva 21/9), joka on keskiaikainen kivikirkko.²²⁵ Tyypiltään se on länsitornillinen pitkäkirkko. Sen sisäänkäynti on ollut länsitornissa, sekä eteläseinässä olevassa asehuoneessa. Kirkon ikkunat ovat olleet korkeat ja kapeat, eteläisellä seinällä on ollut kolme ikkunaa.²²⁶ Karttamerkinnän kirkko on länsitornillinen pitkäkirkko. Torni suippenee terävästi, ja sen päällä on pallo, sekä korkea koristeppiikki, jossa on viiri ja risti. Tornin länsiseinässä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Kirkon runkokuoneen katto on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itäpäädyssä on koristeppiikki, jossa on viiri ja risti. Eteläseinällä on runkokuoneesta ulkoneva harjakattoinen asehuone, jonka katon päällä on koristeristi. Kirkon seinillä on lyhyttä pystyviivakoristelua.

Johan Wetterwijkin kirkkomerkitöjä katsoessa ei voi olla huomaamatta hänelle vakiintunutta ominaista tapaa merkitä kirkot karttoihin. Perttelin ja Halikon keskiaikaisia kivikirkkoja kuvaavissa merkinnöissä saattaa olla jonkinlaista esittävyttä, kirkkojen katoille on esimerkiksi piirretty todenmukaisesti tornimaiset kattoratsastajat, jollaisia ei muissa hänen kirkkomerkinnoissään ole. Perttelin kirkkoa kuvaavien karttojen välillä on 16 vuotta, aikavälistä huolimatta kirkko on esitetty samalla tavalla, joka saattaa viitata Wetterwijkin pyrkimykseen kuvata Perttelin kirkko todenmukaisesti.

Pääpiirteittäin Wetterwijk on merkinnyt kirkot lähes identtisesti eri karttoihin, esimerkiksi Perniön Kosken tehtaan puinen pieni kirkko on merkitty karttaan yhtä koreasti kuin nykyisen Salon seudun keskiaikaiset kivikirkot. Saltvikin kirkkomerkintä on poikkeus Wetterwijkin kartoissa. Kirkko on merkitty karttaan todenmukaisesti länsitornillisena pitkäkirkkona, jonka eteläisellä seinällä on myös asehuone. Wetterwijk on saattanut siis pyrkiä kirkkomerkinnoissään jonkin tasoiseen esittävyteen, hän on merkinnyt kirkot tyypeiltään oikeanlaisiksi ja piirtänyt ne joko tornittomina tai tornillisina. Toisaalta Wetterwijkillä on ollut tapana merkitä myös kartanot samalla tavalla kuin kirkot. Hän on esimerkiksi piirtänyt Halikon aluetta kuvaavaan karttaan kartanon ja pappilan rakennukset samalla tavalla kuin Halikon kirkon, eli kookkaaksi taloksi, jonka katolla on kattoratsastaja.²²⁷

Johan Wetterwijkin kartat ovat huolitellun ja viimeistellyn näköisiä, niissä on käytetty myös melko paljon värejä. Kompassiruusut ja mittakaavat ovat keskenään samankaltaisia ja ne ovat

---

²²⁵ Wetterwijk 1709a.

²²⁶ Ringbom 2010, 113–115.

²²⁷ Ks. Wetterwijk 1694a.

koristeellisia. Myös rakennukset on merkitty karttoihin yhtenevällä tavalla. Wetterwijkin kartoissa ei ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

4.7 Nils Avander

Kuva 23. 1. Hattulan Pyhän Ristin kirkko, 2. Kalvolan kirkko, 3. Someron kirkko, 4. Vanajan kirkko, 5. Laukaan kirkko, 6. Somerniemen kirkko, 7. Hämeenkosken kirkko, 8. Lammin kirkko, 9. Sääksmäen kirkko, 10 & 11. Jokioisten kirkko.

Kuvailen aluksi yksitellen Avanderin kartoissa olevat Hattulan, Kalvolan, Someron ja Sääksmäen kirkot ja niitä kuvaavat karttamerkinnyt. Näiden jälkeen kuvailen loput Avanderin kirkkomerkintöjen kuvaamat todelliset kirkot, sekä niitä esittävät kirkkomerkinnät yhden esimerkin kautta, kirkkomerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi.

Avanderin ensimmäinen karttamerkintä kuvaa Hattulan keskiaikaista kivikirkkoa (kuva 23/1).²²⁸ Karttaan kuvattu kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Sen katto on jyrkkälappeinen harjakatto, jonka itä- ja länsipäädyissä on koristeipiikit. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen ikkuna. Eteläseinällä on kaksi vastaavaa pyörökaarimaista ikkunaa.

Toinen Avanderin kirkkomerkinnöistä kuvaa Hämeenlinnan Kalvolan kirkkoa (kuva 23/2).²²⁹ Kalvolan vanhemmista kirkoista ei ole tietoja.²³⁰ Kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jonka katto on jyrkkälappeinen harjakatto. Katon länsipäädyssä on koristeristi. Runkohuoneen länsipäädyssä on sisäänkäynti ja eteläseinän keskiakselin kohdalla on sisäänkäynti, jonka molemmilla puolilla on neliömäiset ikkunat.

²²⁸ Avander & Mörn 1698. Kirkko on kuvailtu tarkemmin luvussa 4.1 Lars Forssell.

²²⁹ Avander 1698a.

²³⁰ Lindberg 1934, 79.

Avanderin kolmas karttamerkintäkuvaa Someron kirkkoa (kuva 23/3), joka oli vuonna 1668 rakennettu puinen ristikirkko.²³¹ Karttaan kuvattu kirkko on ristikirkko, jonka katto on tyypiltään aumakatto. Katon päällä on tornimainen rakenne, jonka päällä on koristeristi. Kirkon etelähaarassa on pyöreäkaarimainen kulkuaukko, jonka yläpuolella on pyöreä ikkuna.

Karttamerkintöjen samankaltaisuuden vuoksi kuvailen Nils Avanderin karttoihin kuvaamat Vanajan, Laukaan, Somerniemen, Hämeenkosken, Lammin ja Jokioisten todelliset kirkot ensin, jonka jälkeen kuvailen niiden karttamerkinnät. Kuvailen Sääksmäen kirkkoa esittävän merkinnän näiden jälkeen.

Avanderin neljäs karttamerkintä kuvaa Vanajan keskiaikaista kivikirkkoa (kuva 23/4).²³² Kirkko on säilyttänyt keskiaikaisen ulkomuotonsa melko hyvin. Kirkon eteläisellä seinällä on asehuone, jossa on sisäänkäynti, sekä kaksi ikkunaa. Länsipäädyssä on ollut toinen sisäänkäynti, sekä mahdollisesti ulkosaarnatuoli. Läntisellä seinällä on myös ollut kaarimaisia ikkunoita, sekä mahdollisesti pyöreä ikkuna. Kirkon katto on ollut paanutettu.²³³ Viides karttamerkintä kuvaa vuonna 1685 rakennettua Laukaan puista ristikirkkoa (kuva 23/5).²³⁴ Kuudes karttamerkintä kuvaa Somerniemen kirkkoa (kuva 23/6), joka on ollut todennäköisesti hirsistä salvottu suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²³⁵ Sisäänkäynti on ollut todennäköisesti länsipäädyssä.²³⁶ Seitsemäs karttamerkintä kuvaa Hämeenkosken kirkkoa (kuva 23/7), joka on ollut ennen 1650-lukua rakennettu puinen ristikirkko.²³⁷ Kahdeksas karttamerkintäkuvaa Lammin keskiaikaista kivikirkkoa (kuva 23/8).²³⁸ Kirkon eteläseinällä on asehuone, jossa on sisäänkäynti.²³⁹ Kymmenes ja 11. karttamerkintä kuvaavat Jokioisten kirkkoa (kuva 23/10 ja 11), joka on rakennettu vuonna 1631, mutta sitä on muokattu runsaasti, minkä vuoksi sen alkuperäisestä ulkonäöstä ei ole paljoa jäljellä.²⁴⁰ Kirkko on ollut 1700-luvun alussa suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²⁴¹

---

²³¹ Avander 1698b; Someron kirkko on kuvailtu tarkemmin luvussa 4.1. Lars Forssell.

²³² Avander 1703a; ks. kuva 23.

²³³ Drake 1976, 246–251, 256–258; Hiekkänen 2020, 451. Hiekkasen mukaan Vanajan kirkko on rakennettu vuosina 1495–1510.

²³⁴ Avander 1703b; ks. kuva 23; Lindberg 1934, 142.

²³⁵ 1703c; ks. kuva 23.

²³⁶ Hiekkänen 1999, 163.

²³⁷ Avander 1705; ks. kuva 23; Lindberg 1934, 115.

²³⁸ Avander 1706a; ks. kuva 23.

²³⁹ Hiekkänen 2020, 399. Hiekkasen mukaan Lammin kirkko on rakennettu vuosina 1510–1520.

²⁴⁰ Avander 1710; Avander & Mörn 1711; ks. kuva 23.

²⁴¹ Lindberg 1934, 66.

Edellä esiteltyt kirkot on esitetty kartoissa suorakaiteen muotoisina pitkäkirkkoina. Katot ovat jyrkkälappeisia harjakattoja, joiden itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Länsipäädyissä on sisäänkäynnit, joiden yläpuolella on ikkunat. Eteläseinillä on harjakattoiset asehuoneet, joissa on sisäänkäynti. Sisäänkäyntien molemmilla puolilla on ikkuna. Laukaan, Somerniemen ja Jokioisten kirkkoja kuvaavissa karttamerkinnöissä eteläseinällä ei ole asehuonetta.

Avanderin yhdeksäs karttamerkintä kuvaa Sääksmäen keskiaikaista kivikirkkoa (kuva 23/9).²⁴² Sääksmäen kirkko on kuvattu karttaan siten, että siitä on näkyvissä itäpääty ja eteläseinä, mikä on kirkkomerkinnöille epätavallista. Kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katto on paanutettu jyrkkälappeinen harjakatto, jonka päällä on tornimainen kattoratsastaja ja koristeviiri. Eteläseinällä on pyörökaarimainen sisäänkäynti.

Vastaavanlainen sisäänkäynti on myös itäpäädyssä.

Nils Avanderin kartoissa huomattava osa kirkoista on merkitty symbolimaisesti.

Samankaltaisin symbolimerkinnöin on kuvattu esimerkiksi Vanajan keskiaikainen kivikirkko ja Somerniemen puukirkko. Merkinnät vaihtelevat vain vähän yksityiskohtien osalta, joihinkin kirkkoihin on esimerkiksi merkitty asehuone eteläseinälle ja toisiin ei. Someron kirkkomerkintä on Avanderin kirkkomerkinnöissä muihin verrattuna huomattavan erilainen. Kirkko on merkitty karttaan todenmukaisesti ristikirkoksi. Kirkko on myös piirrostyyliltään erilainen. Avander on esittänyt muut kartoissa esiintyvät kirkot samankaltaisesti yksinkertaisina piirroksina, jotka on väritetty harmaalla ja punaisella. Someron kirkon hän on piirtänyt mustalla tussilla ikään kuin hahmotellen. Huomattavan erilainen tyyli nostaa epäilyksen siitä, onko Avander itse tehnyt kirkkomerkinnän, vai onko se mahdollisesti apulaisen kynästä.

Mahdolliseen apulaisten käyttämiseen voi viitata myös kompassiruusujen ja mittakaavojen vaihteleva ulkonäkö Avanderin kartoissa. Joissain kartoissa, kuten Katinalan kylää kuvaavassa kartassa, kompassiruusu on väritetty vain mustalla, kun taas esimerkiksi Härjälahden kylän karttaan merkitty kompassiruusu on yksinkertaisempi ja se on väritetty kirjavilla väreillä.²⁴³ Erilaisuudet kompassiruusujen ja mittakaavojen ulkonäössä saattavat viitata siihen, että Avander ei ole kokonaan itse piirtänyt kartojaan. Yleisesti ottaen Avander

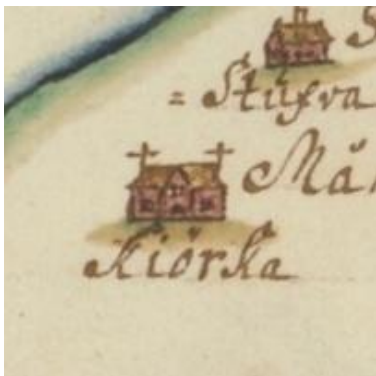
²⁴² Avander 1706b; Sääksmäen kirkko on kuvailtu tarkemmin luvussa 4.1 Lars Forssell.

²⁴³ Katinalan kylän karttaan on merkitty Hattulan Pyhän Ristin kirkko. Härjälahden kylän karttaan on merkitty Somerniemen kirkko.

on käyttänyt kartoissaan kirkkaita värejä ja hänen karttansa ovat yleiskuvaltaan huoliteltuja ja siistejä, sekä samankaltaisia keskenään.

Avanderin Sääksmäen keskiaikaista kirkkoa kuvaava merkintä on hieman erikoinen, se on esitetty siten, että sen itäpääty on näkyvässä ja päädyssä on sisäänkäynti. Kirkkojen sisäänkäynnit eivät käytännössä koskaan sijaitse itäpäädyssä.²⁴⁴ Sääksmäen kirkko on muutoin kuvattu muihin merkintöihin verrattuna yksityiskohtaisesti, sen katon päällä on tornimainen kattoratsastaja ja katto on paanutettu.

4.8 Karl R. Rummell

Kuva 24. Muolaan kirkko.

Kuvan 24 Rummellin karttamerkinnän kirkko kuvaa todennäköisesti Muolaan toista kirkkoa, joka rakennettiin vuosina 1664–1665.²⁴⁵ Kirkosta ei ole juurikaan tietoja, todennäköisesti se on ollut puinen suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²⁴⁶ Rummell on kuvannut kirkon karttaan suoraan edestäpäin, joten katon muotoa tai länsipäätyä on mahdoton kommentoida.

Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko. Katon itä- ja länsipäädyissä on koristeristit. Eteläseinällä on runkokuoneesta erillään oleva harjakattoinen eteis- tai asehuone, jonka eteläisellä seinällä on kulkuaukko, jonka yläpuolella on mahdollisesti ikkuna. Eteishuoneen molemmilla puolilla on neliömäiset ikkunat. Rummellin tavoista merkitä kirkot karttoihin on mahdoton tehdä tulkintaa, koska tässä pro gradu -tutkielmassa on häneltä vain

²⁴⁴ Kristilliset kirkot on rakennettu siten, että ne ovat itä-länsi-suuntaisia. Kirkon alttari on aina idässä. Kirkkojen tällainen asemointi perustuu Raamatun tulkintaan Jeesuksen toisesta tulemisesta. Samasta syystä esimerkiksi myös kristilliset haudat ovat itä-länsi-suuntaisia.

²⁴⁵ Rummell 1700.

²⁴⁶ Lindberg 1934, 169.

yksi kartta. Muolaan kirkko on todennäköisesti ollut Rummelin kuvaaman kirkon kaltainen pitkäkirkko, mutta tulkintaa siitä, ovatko Rummellin kirkkomerkinnät yleisesti esittäviä, ei voi tehdä.

4.9 Erik Bergström

Kuva 25. 1. & 2. Valkjärven kirkko, 2. Sippolan kirkko.

Kuvan 25 Erik Bergströmin ensimmäinen ja toinen karttamerkintäkuvaavat Valkjärven kirkkoa, joka oli 1640-luvulla rakennettu puinen pitkäkirkko.²⁴⁷ Kirkko on merkitty molempiin karttoihin samalla tavalla. Se on kuvattu suoraan edestäpäin, ja sen katon länsipäädystä on koristeristi. Eteläseinällä on runkokuoneesta eriävä harjakattoinen eteis- tai asehuone, jonka eteläseinällä on kulkuaukko. Eteishuoneen itä- ja länsipuolella on kolmiomaiset merkinnät, jotka kuvaavat mahdollisesti ikkunoita.

Bergströmin kolmas karttamerkintä kuvaa Kouvolan Sippolan vanhinta kirkkoa (kuva 25/3), joka oli vuonna 1669 rakennettu puinen suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko.²⁴⁸ Se on piirretty vastaavalla tavalla, kuin yllä kuvailtu Valkjärven kirkko. Bergströmin tapa merkitä kirkot karttoihin on selvästi symbolimainen. Hänen kuvaamat kirkot ovat todennäköisesti olleet toisiaan muistuttavia suorakaiteen muotoisia pitkäkirkkoja, mutta Bergströmin tapa merkitä kyseiset kirkot karttoihinsa on niin identtinen, että oletan sen olleen hänen käyttämänsä kirkkoja merkitsevä karttasymboli. Bergströmillä on ollut huoliteltu ja värikäs tapa piirtää karttoja, eikä niissä ole havaittavissa merkkejä apulaisten käytöstä.

²⁴⁷ Bergström 1700; 1701a; Seppänen 1953, 173–174.

²⁴⁸ Bergström 1701; ks. kuva 25; Lindberg 1934, 247.

4.10 Kristofer Mört

Kuva 26. Lapväärtin kirkko.

Kuvan 26 Kristofer Mörtin karttamerkinnän kirkko kuvaa Lapväärtin vuonna 1666 rakennettua puista pitkäkirkko.²⁴⁹ Karttaan kuvattu Pyhän Birgitan kirkko, sijaitsi Lapväärtin nykyisestä kirkosta noin kilometrin päässä luoteeseen. Vanhasta kirkosta on säilynyt paljon tietoja, siitä on olemassa muun muassa 1900-luvun alussa 1700-luvun piirroksista jäljennetyt pohjapiirroksiset. Piirroksen mukaan kirkko on ollut torniton pitkäkirkko, läntisessä päädyssä on ollut erillinen eteishuone, eteläisellä seinällä on ollut useita ikkunoita, sekä runkokuoneesta erillinen eteishuone. Kirkon katon itäpäädyssä on ollut koristeviiri ja länsipäädyssä korkea, jopa tornimainen, koristeristi.²⁵⁰ Kirkkoa on laajennettu 1700-luvulla, joten piirros ei enää vastaa täydellisesti kirkon ulkomuotoa. Karttamerkinnän kirkko on suorakaiteen muotoinen pitkäkirkko, jossa on jyrkkälapainen harjakatto, sen itä- ja länsipäädyissä on koristeipiikit, joissa on ristit ja niiden päällä on viirit. Länsipäädyssä on pyörökaarimainen kulkuaukko. Eteläseinällä on kaksi neliömäistä ikkunaa. Itäpäädyssä on yksi neliömäinen ikkuna.

Kuten maanmittari Rummellilta, myös Kristofer Mörtiltä on tässä tutkielmassa vain yksi kartta, jonka vuoksi en voi tehdä tulkintaa siitä, miten esittäviä hänen karttamerkintänsä yleisesti ottaen ovat. Hänen Lapväärtin kirkkoa kuvaava merkintä on kuitenkin suhteellisen yksityiskohtainen. Siihen on esimerkiksi merkitty tarkasti ikkunat, koristeristit ja kulkuaukko, mutta siitä kuitenkin puuttuvat länsipäädyssä ja eteläseinällä olleet erilliset eteishuoneet, joten ainakin Lapväärtin kirkko on esitetty symbolimaisella tavalla.

²⁴⁹ Mört 1712; Lindberg 1934, 137.

²⁵⁰ Kyander 1914.

5 Johtopäätökset

Kun ensimmäinen kartoitusvaihe nykyisen Suomen ja luovutetun Karjalan alueella alkoi, kartoittamista koskien ei vielä ollut tarkkoja ohjeita ja sääntöjä. Maanmittarit valmistivat kartoja vapaamuotoisemmin, ja he saattoivat kuvata eri asioita, kuten rakennuksia, karttoihinsa eri tyyleillä. Kirkkoja koskeva ohje kuvata ne sellaisina kuin ne olivat, antoi maanmittareille vapauden käyttää luovuutta merkinnöissään. Vakiintumaton tapa merkitä asioita karttoihin johti siihen, että etenkin vanhemmat maakirjakartat ovat yksityiskohdiltaan keskenään erilaisia.

Ammattina maanmittaus muistutti ensimmäisen kartoitusvaiheen aikaan enemmän käsityöläisammattia kuin tieteellistä ja järjestäytynyttä ammattikuntaa. Karttojen laatiminen pysyi kädentaitoja vaativana ammattina 1900-luvulle asti, vaikka maanmittareiden koulutus ja teknologia kehittyivät. Merkkejä maanmittareiden ammattiprofession kehityksestä oli kuitenkin havaittavissa jo 1600-luvun alussa. Maanmittareiden työskentelyä ohjasivat esimerkiksi erilaiset ohjeet ja säännöt, joilla maanmittareiden ammattikuntaa ja toimintaa pyrittiin yhtenäistämään. Lisäksi Tukholman kamarikollegioon oli perustettu 1630-luvulla tili- ja verotusasioita hoitava kollegio, johon maanmittaustoimi kuului. Myöhemmin 1600-luvun puolella välissä perustettiin maanmittauksen tarkastajan virka, joka oli merkittävä askel kohti keskitettyä maanmittausorganisaatiota.

Maailmankuvan muuttuminen luonnontieteellisemmäksi 1600-luvun lopulla näkyy myös maanmittareiden ammatin harjoittamisessa ja työn lopputuloksissa, eli kartoissa. Eläväiset ja värikkäät kartat muuttuvat 1600-luvun kuluessa pelkistetyimmiksi karttakuviksi, joissa alkoi olla jo merkkejä karttasymboleista. Mittausalan tieteellistyessä, myös maanmittareiden koulutus muuttui merkittävästi. Ammattia harjoittaakseen maanmittareiden oli suoritettava haastava tutkinto. Tutkinnon suorittaakseen maanmittarin piti laaja-alaisesti todistaa hallitsevansa kaikki taidot, joita maata mitatessa ja kartoja laatiessa tarvitaan. Virallisen koulutuksen myötä maanmittareiden ammattikunta muuttui järjestäytyneemmäksi ja yhtenäisemmäksi. Maanmittaus oli 1600-luvun lopulla ja 1700-luvun alussa merkittävä osa valtakunnan keskushallintoa, se oli yksi tärkeimmistä tietoa tuottavista organisaatioista.

Tutkielman kartoja tarkastelemalla havaita useita eroja ja muuttuneita merkintätapoja vanhempien ja nuorempien karttojen välillä, vaikka ohje merkitä kirkot karttoihin pysyi

samankaltaisena 1600-luvulta 1700-luvulle. Eri aikoina valmistettuja ja eri maanmittareiden valmistamia karttoja laajasti vertailemalla ja tutkimalla on havaittavissa merkittäviä eroja siinä, miten maanmittarit kuvasivat kirkkoja karttoihinsa eri aikoina.

Kirkot on esitetty vanhemmissa maakirjakartoissa todenmukaisesti. Ne on piirretty karttoihin yksityiskohtaisesti ja ne ovat tyypiltään sellaisia, kuin niiden esittämät kirkot todellisuudessa ovat olleet, tornilliset kirkot on esimerkiksi kuvattu karttoihin tornillisina. Vanhempien maakirjakarttojen kirkkomerkinnöissä on havaittavissa runsaasti erilaisia yksityiskohtia, kuten ikkunoita, asehuoneita ja kulkuaukkoja, jotka on merkitty vastaaviin paikkoihin, kuin missä ne ovat todellisuudessa olleet. Lisäksi joihinkin vanhempiin karttoihin on merkitty muita kirkkomaahan kuuluvia rakenteita, kuten kellotapuleja ja kirkkoaitoja porttirakenteineen. 1640-luvulla muun muassa Karjalassa maanmittarina toiminut Erik Aspegreen on esimerkiksi kuvannut useisiin karttoihinsa kellotapuleja, jotka ovat kirkkomerkintöjen tapaan huomattavan yksityiskohtaisia. Ohjesääntöjen mukaan maanmittareiden tuli merkitä rakennukset karttoihinsa niiden oikeille paikoille. On siis oletettavaa, että Aspegreen on kuvannut todenmukaisesti kirkkomaita kokonaisuuksina. Vanhat kartat antavatkin ainutlaatuisen näkymän siihen, minkälainen kirkkomaan rakenne saattoi olla 1600-luvulla.

Samankaltaisuudet kirkkomerkinnöissä voivat johtua esimerkiksi siitä, että kirkot ovat 1600- ja 1700-luvulla olleet suhteellisen saman näköisiä. Kivikirkot ovat pääsääntöisesti olleet rakennuksina saman kaltaisia, niiden suurimmat eroavaisuudet ovat usein havaittavissa esimerkiksi tiilikoristeisissa päätykolmioissa, tornirakenteissa ja sisätiloissa. Puukirkot ovat vastaavasti myös usein keskenään samankaltaisia – 1600-luvun tyypillinen puukirkko oli tornillinen tai torniton hirsistä salvottu pitkäkirkko.

Vanhempien maakirjakarttojen laatijat eivät olleet vielä saaneet virallista maanmittarin koulutusta, vaan he olivat saaneet oppinsa kokeneempien maanmittareiden oppipoikina. Maanmittaus oli ammattialana vielä 1600-luvun puolella välissä kehittymätön eikä karttojen ulkonäkö ollut standardoitu, jonka vuoksi karttojen välillä saattoi olla enemmän vaihtelua, joidenkin maanmittarien kartat ovat esimerkiksi olleet todella koristeellisia, karttojen kehyksiin, elävöittämiseen, värityksiin ja muihin yksityiskohtiin on panostettu paljon. Osa maanmittarien kartoista on puolestaan yksinkertaisia ja koruttomia. Vanhemmissa maakirjakartoissa ei ole havaittavissa erityisiä merkkejä apulaisten käytöstä.

Nuoremmissa maakirjakartoissa on havaittavissa huomattavasti enemmän symbolimaisia kirkkomerkintöjä, eivätkä ne pääasiassa enää esitä kirkkoja todenmukaisesti. Osassa tämän tutkielman nuorempien maakirjakarttojen kirkkomerkinnöillä on pyritty jonkinlaiseen esittävyYTEEN, kuten Jonas Geddan Pedersören kirkkoa esittävä merkintä ja Nils Avanderin Someron kirkkoa kuvaava merkintä. Myös Johan Wetterwijkin kirkkomerkinnöissä on havaittavissa pyrkimystä esittävyYTEEN joidenkin kirkkojen osalta, esimerkiksi Perttelin ja Halikon kirkkoihin on kuvattu todenmukaisesti kattoratsastajat, kyseiset kirkot on kuitenkin muilta osin piirretty Wetterwijkille tunnistettavalla symbolimaisella tavalla. Samaa symbolimaista piirrosta hän käytti kuvatessaan muita merkittäviä rakennuksia, kuten kartanoita.

Wetterwijkin Saltvikin kirkkoa esittävä kirkko on silmiin pistävä poikkeus hänen kirkkomerkinnöissään, kirkko on kuvattu todenmukaisesti länsitornillisena pitkäkirkkona. Joitakin poikkeuksia lukuun ottamatta nuorempiin karttoihin merkityt kirkot ovat pääasiassa yksinkertaisia symbolimaisia karttamerkintöjä. Esimerkiksi Jonas Gedda on kuvannut Pietarsaaren ristikirkon karttaansa suorakaiteen muotoisena ja Samuel Brotherus Tammisaaren länsitornillisen pitkäkirkon tornittomana suorakaiteen muotoisena kirkkona. Erik Bergströmin kirkkomerkinnät ovat erityisen symbolimaisia, eri kirkkoja kuvaavat merkinnät ovat keskenään täysin identtisiä. Tämän tutkielman nuoremmissa maakirjakartoissa on havaittavissa jonkin verran merkkejä mahdollisten apulaisten käytöstä, esimerkiksi kompassiruuSujen ja mittakaavojen tyyli voi vaihdella saman maanmittarin karttojen välillä.

Lähes kaikki tämän pro gradu -tutkielman nuoremmat maakirjakartat on laadittu vuonna 1688 annetun ohjesäännön jälkeen. Maanmittarit ovat suorittaneet maanmittarin tutkinnon, joka Gripenhielmin 1600-luvun lopulla toimeenpanemien uudistusten jälkeen vaadittiin kaikilta virassa olevilta maanmittareilta. Tiedemaailma oli muuttunut 1600-luvun lopussa ja 1700-luvun alussa painottamaan luonnontieteitä, kuten matematiikkaa, geometriaa ja fysiikkaa, myös maanmittarin tutkinnossa painotettiin luonnontieteellistä osaamista. Kartoissa luonnontieteellinen ja matemaattinen painotus näkyvät siten, että ne muuttuvat yksinkertaisemmiksi ja kartoissa alettiin käyttää symbolikieltä, kun aiemmin asiat pyrittiin kartoissa esittämään niin eläväisesti, että karttojen ymmärtämiseen ei tarvittu erityistä kartanlukutaitoa. On myös mahdollista, että maanmittareiden koulutuksessa on opetettu miten eri asiat tulee esittää kartoissa, koska 1600-luvun lopun ja 1700-luvun alun kartat ovat

ulkonäöltään usein huomattavan yhdenmukaisia, eikä niiden yksityiskohdissa ole havaittavissa samankaltaisia vaihteluita kuin vanhemmissa maakirjakartoissa.

Karttojen ulkonäköön vaikuttivat erilaiset ohjesäännöt, mutta runsasmuotoisen barokkityylin väistyminen 1700-luvulla saattoi myös vaikuttaa siihen, miten karttoja koristeltiin. Myös Pohjoismaainen pitkä ja pimeä talvi mahdollisti sen, että karttojen puhtaaksi piirtämiseen voitiin käyttää paljon aikaa. Karttojen valmistukseen vaikutti myös se, mitä varten ne valmistettiin, sillä niiden valmistamiselle oli aina jokin syy. Eri kartoissa on kuvattu eri asioita, ja vaadittu tarkkuus on riippunut siitä, mitä varten kartta on valmistettu. Geometriset maakirjakartat ovat suurimittakaavaisia karttoja, eli ne kuvaavat suhteellisen pieniä alueita, joka mahdollistavat yksittäisten asioiden ja rakennusten merkitsemisen karttoihin todenmukaisesti niille paikoille, joissa ne ovat olleet.

Vanhempien ja nuorempien maakirjakarttojen kirkkomerkintöjen esittävyden erot saattavat johtua siitä, että nuorempien karttojen laatimisen aikaan maanmittareilla oli jo virallinen koulutus ja tutkinto, joka heidän oli suoritettava voidakseen maanmittarin ammattia harjoittaakseen. 1700-luvulle tultaessa kartoittamista oli tehty jo yli puoli vuosisataa, nuoremmat maanmittarit eivätkä aloittaneet uraansa tyhjästä, toisin kuin 1630-luvulla aloittaneet maanmittarit. Ennen vuoden 1688 ohjesäännön antamista maanmittausta oli tehty jo usean vuosikymmenen ajan, ja ammattikunnalle oli jo muodostunut, mahdollisesti jo Anders Bureuksen kouluttamien maanmittareiden aikaan, alalle vakiintuneita tapoja ja tyylejä tehdä karttoja. Myöhemmin jo olemassa olevaa ammattikuntaa oli helpompi ohjeistaa erilaisin ohjesäännöin, koska maanmittareiden ammattiprofessiolle oli jo ikään kuin rakennettu pohja. Uudet ohjeet ja muutokset koulutuksessa puuttuivat usein alalla havaittuihin epäkohtiin ja vajavuuksiin, ja siten ne ohjasivat maanmittareiden ammattikuntaa kehittymään entistä paremmaksi.

Kartoitusprojekti oli ja on edelleen monella tavalla ainutlaatuinen. Vastaavaa yhtä tarkkaa kartoittamista ei tunneta muualta kuin Ruotsin valtakunnasta. Maakirjakartat ovat todella monipuolinen historiallinen lähde, maantieteellisten tietojen lisäksi niissä on todella paljon tietoa muun muassa maaseudun historiasta, maiseman muutoksista ja Ruotsin valtakunnan sisäisistä resursseista. Maakirjakarttoja on tehty kattavasti koko Ruotsin ja Suomen alueelta ja ne muodostavat yhtenäisen kartografisen kokonaisuuden. Karttoihin on kuvattu runsaasti asioita, joita ei ole kuvattu mihinkään muualle ja siten niissä on valtavan suuri

tutkimuspotentiaali. Esimerkiksi monet kirkot on kuvattu varhaisissa muodoissaan ainoastaan vanhoihin karttoihin, myös monia arkisia asioita, kuten kaalimaita ja humalatarhoja on kuvattu tarkasti karttoihin. Karttoihin merkityt kirkkomerkinnät muodostavat ainutlaatuisen katsauksen 1600-luvun kirkoista. Suomalaisista 1600-luvun puukirkoista suuri osa on tuhoutunut jo vuosisatoja sitten. Useissa tapauksissa vain historiallisen karttojen kautta on mahdollista tutkia sitä, miltä 1600-luvun puukirkot ovat mahdollisesti näyttäneet.

Lähteet

Käytetyt lyhenteet

KA = Kansallisarkisto

MJR = Muinaisjäännösrekisteri

MML = Maanmittauslaitos

SMYA = Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja.

Kartat

Aspegreen, Erik Nilsson (1643). MHA G 1 1-2, KA. Europä Härad och Nykörke Sochn.

Aspegreen, Erik Nilsson (1644). MHA G 1 57-58, KA. Euräpä Härad Kijvennäbs Sochn.

Aspegreen, Erik Nilsson (1645). MHA G 1 113-114, KA. Euräpä Härädh och Måla Sochn.

Aspegreen, Erik Nilsson (1665). Lantmäteristyrelsen, Lantmäteristyrelsens leverans 1850, SE/RA/420571/02/1/0147:00001-00048

Avander, Nils & Mörne, A. (1698). H9:7/1-2a, KA. Katala; Tiluskartta ja selitys.

Avander, Nils & Mörn, A (1711). H76:9/1-4, KA. Jokioinen; Kartta ja selitys.

Avander, Nils (1698a). H32:8/1-2, KA. Keikkala; Tiluskartta ja selitys.

Avander, Nils (1698b). H70:11/1-2, KA. Joensuu; Vanhempi kartta ja selitys Joensuun ja Jaatilan kylien tiluksista.

Avander, Nils (1703a). H89:5/1-2, KA. Hattelmala; Tiluskartta ja selitys.

Avander, Nils (1703b). E47b:10/3-4_1, KA. Petruma; och Pellosniemi, ägokarta med delnings beskrifning.

Avander, Nils (1703c). H70:5/1-2, KA. Härjänlahti; Tiluskartta ja selitys.

Avander, Nils (1705). H22:16/1-2, KA. Kuotala; Kartta ja selitys Kuotalan yksinäistalon, tässä kunnassa, ja Kosken kylän, Kosken kunnassa, tiluksista.

Avander, Nils (1706a). H37:7/4-5, KA. Hauhiala; Hauhialan, Halilan, Hietosten ja Vilkkilän kylät: tiluskartta ja selitys.

Avander, Nils (1706b). H75:2/1-2, KA. Uittamo; Vanhempi tiluskartta ja selitys

Avander, Nils (1710). H77:3/1-2, KA. Kiipu; Vanhempi tiluskartta ja selitys.

- Bergman, Magnus (1692). MHA A 2b 22, KA. Geometrisch Afmätningh Och Delineation Öffwer Kuust Öön, beläghen uthi Pijckie Häradh och Sochn, medh dess under Liggande Ägor och Lägenheeter.
- Bergman, Magnus (1694a). MHA A 2c 15, KA. Geometrisch Afmätningh och Delineation Öfwer Fagnäas Gårdh och Boda Hemmanet, Belägne I Wehmo Häradh och Töfsala sochn medh dheras tillhörige Lägenheeter.
- Bergman, Magnus (1694b). MHA A 2c 24, KA. Geometrisch Afmätningh och Delineation Öfwer Stora och Lilla Rahi samt Korpis Byiar, Belägne I Wehmo Häradh och Töfsala Sochn medh deras Lägenheeter.
- Bergman, Magnus (1695). MHA A 2 33, KA. Geometrisk Affmätningz Delineation Öfwer Helgo Ladugårdh I Åbo Lähn Wirmo Härad och Sochn Belägne Med alledes Wederliggiande Behörighetter.
- Bergman, Magnus (1697). A105:61/1-2, KA. Röntämäki; Tiluskartta ja selitys Röntämäen, Pappilan ja Virusmäen yksinäistalojen viljelyksistä.
- Bergman, Magnus (1698a). A2:3/1-2, KA. Auttinen; Tiluskartta selityksineen.
- Bergman, Magnus (1698b). A42:20/1-2, KA. Korpogård; Tiluskartta ja jakokirja.
- Bergman, Magnus (1698c). A75:4/1, KA. Oripää; Tiluskartta ja selitys.
- Berman, Magnus (1700). MHA U Uudistuskartat ja -asiakirjat. A Turun ja Porin lääni. Naantalin maalaiskunta. A70:12/1-2, KA. Kultaranta; Tiluskartta ja selitys.
- Bergman, Magnus (1703). A63:44/1, KA. Tammisaari; Tiluskartta ja selitys.
- Bergström, Erik (1700). G33:2/1, KA. Hampala; Tiluskartta ja selitys.
- Bergström, Erik (1701a). G33:6/1, KA. Jauhola; Tiluskartta ja selitys.
- Bergström, Erik (1701b). - G17:18/1, KA. Sippola; Tiluskartta pelloista ja niityistä.
- Brotherus, Samuel (1691). B48:2/1-2, KA. Rilax; Karta öfver egorne med beskrifning.
- Brotherus, Samuel (1692). B20:5/1, KA. Heikkilä / Hindersby; Karta med beskrifning.
- Brotherus, Samuel (1694). B6c:8/1; KA. Askola; Karta öfver egorne med beskrifning.

- Brotherus, Samuel (1695a). B40:19/1-2, KA. Tammissaari / Ekenäs; Ekenäs ladugård, Böle i Pojo, Dragsvik i denna samt Båsaböle, Gammelboda, Gropen, Nyboda, Skräddarböle och Wästanby i Snappertuna: egokarta med beskrifning.
- Brotherus, Samuel (1695b). B30b:2/1, KA. Mäntsälä; Åkerkarta med beskrifning.
- Brotherus, Samuel (1706). B26:7/1-3, KA. Kovala; Karta öfver egorne med beskrifning.
- Claesson, Claes (1648a). MHA F 1 20-21, KA. Uhlaborgz Lähn Öffwer Iiå Sochn.
- Claesson, Claes (1648b). MHA F 1 75-76, KA. Uhlaborgz Lähn Iiå Sochn.
- Claesson, Claes (1648c). MHA F 1 107-108, KA. Uhlaborgz Lähn Iiå Sochn.
- Claesson, Claes (1650). Maanmittaushallituksen kartat KA. MH Alue- ja rajakartat. MH MH 106/- -. Geographisk Charta på Kiemi, Iiå, Uhlå, Limingo, Salo, Peheiocki, Kalaiocki, Lochto, Gamble Carleij, Kelwiå, Kroneby Sochnar belägne i Österbotn.
- Forssell, Lars (1680). B8a:19/1, KA. Suvela / Södrik; Karta öfver åker och äng.
- Forssell, Lars (1682). MHA B 1a 109-110, KA. Geometrisk Affritningh Öfw[e]r Ecknes Gårdh Belägen i Rassborgs Lähn och Karis Sochn.
- Forssell, Lars (1691a). H9:3/1, KA. Hurttala; Tiluskartta ja -selitys.
- Forssell, Lars (1691b). H11:6/1-2, KA. Mäenpää; Tiluskartta ja selitys.
- Forssell, Lars (1692a). H75:7/1, KA. Voipaala; Tiluskartta ja selitys.
- Forssell, Lars (1692b). B33i:5/1-2, KA. Kirkonkylä; Egokarta med beskrifning.
- Forssell, Lars (1695a). - H14:10/1, KA. Kyttälä; Tiluskartta ja selitys.
- Forssell, Lars (1695b). H70:11/3, KA. Joensuu; Tiluskartta ja selitys.
- Gedda, Jonas (1689). MHA E 1 1, KA. Geometrisk Afrijtningh oppå Sålfo Sochns Ägor Uthi Österbotta.
- Gedda, Jonas, 1691. MHA E 1 41, KA. Geometrisk Afrijtningh Oppå Peldoniemij-Röysköle och Pallo-Byar, Uthi Österbotn och Ilmola Sochn.

- Gedda, Jonas (1693a). MHA E 1 9, KA. Geometrisk Affrijtningh uppå Jacobstadz Åker och Egor uthi Österbottn och medla Contractet.
- Gedda, Jonas (1693b). MHA E 1 8, KA. Geometrisk Affrijtning uppå Jacob Stadz Åker och Egor uthi Österbottn, och Medla Contractet.
- Gedda, Jonas (1695). MHA E 1 67, KA. Geometrisk afritning och Delination Jempte Calculation Och UthRächning På Skatte Och Crono Bönderna i Reploth Byy i Öster Bottns Södra Contract Och Mustasarij Sohn.
- Hansson, Hans (1647). MHA B 1a 28-29, KA. Rassborghz Lähnn Teenala Sochnn.
- Hansson, Hans (1650-1660a). MHA 2d 25-28, KA. Vårdön kylää Sundin pitäjässä koskevia karttoja.
- Hansson, Hans (1650-1660b). MHA A 2d 86-87, KA. Sundin pitäjän Prästgårdenin kylää koskeva kartta.
- Hansson, Hans (1650–1660c). Maanmittaushallituksen uudistusarkisto. KA.
MHA Maakirjakartat. MHA A 2d Ahvenanmaan läänin maakirjakartat. MHA A 2d 118-119. [Kastelholman kylää Sundin pitäjässä koskeva kartta. Linnan rakennuksia].
- Mört, Christoph (1712). E41:6/1, KA. Lappfjärd; Karta öfver flere hemmans åker med beskrifning.
- Mört, Oloff (1684). MHA A 1a 16:1-5, KA. Geometrisk Afrijtning öfwer Herregården Selkis, med dss Torpare sampt twenne Byar, som äre och belägne under Selkis Råå..belägen uthi nedre Satagunda härad, och Mohijerfwi Sochn.
- Mört, Oloff (1687a). MHA A 2 15, KA. Geometrisch Affrijtningh Öfwer Wilois Och [?] Rawia Byar Och Ett Hemman I Hietämäki Som Kongl. Maij. Cronan I Näder tillåter Sahl. Högwälborne Fru Ebba Maria Flämingz Arfwingar att afstå, Emot weder.
- Mört, Oloff (1687b). MHA A 2 22, KA. Geometrisch Affrijtningh Öfwer Mietois Byy, uthi Masko Häradh Och Wirmo Sochn Som Kongl. Rådet Fältmarskalck Leutnanten Högwälborne Herr Grefwe Axel Julius Delagardie förhandlat Till Baron Och.

- Mört, Oloff (1688). MHA A 1b 36; KA. Geometrisch Affrijtning öfwer Kiulå Gårdh, Medh dess Underliggiande Råå och Röörs Hemman, Belägne thi Nedre Sattagunda Häradh, Eufra Sochn, och Kiulo Capellgiel, Som Kong. Majj:t och Cronan I Nåder.
- Mört, Oloff (1692a). MHA A 1b 5, KA. Geometrisk Affrijtningh Öfwer Holma Gård, Neder Sattagunda Härad oh Ulfzby Sochn. Emot Saustela gård i Pijcke Härad och Sochn..Frälsse Hemmanet Hafweri I Masko.
- Mört, Olof (1692b). - MHA A 2b 16, KA. Geometrisk Affrijtningh Öfwer Kangare och Monittula, Sampt Ödes Hemmanet Mäckes, I Masko Härad Och Rusko Capell Giäldh.
- Mört, Oloff (1693). MHA A 1a 7, KA. Geometrisk Affrijtningh Öfwer Messukylä By I Biörneborgz lähn, Öfwersattagunda Häradh, och Messuby Kyrckia Sochn belägen.
- Mört, Olof (1694-1695). MHA A 2b 57, KA. Geometrisk Affrijtningh Öfwer Rusko Kyrckeby Beläget I ÅboLähn Masko Härad och Sochn.
- Mört, Oloff (1694). MHA A 2 19, KA. Geometrisk Affrijtningh Öfwer Nihattula Och Lanckis Byiar belägne I Åbo Lähn Wirmo Häradh Och Sochn.
- Mört, Oloff (1697). A48:6/1-2, KA. Köyliön Vanha Kartano / Kjoloholm; Tiluskartta ja selitys entisestä Polsun rusthollista.
- Mört, Olof (1701). A49:2/1, KA. Hartikkala; Tiluskartta ja selitys.
- Rummell, C. L. (1700). G33:10/1, KA. Passila; Tiluskartta ja selitys.
- Röös, Lars (1644). MHA C 1 34-35, KA. Lille Saffwolax Heradh Sämingh Sochn.
- Röös, Lars (1645). MHA C 1 205-206, KA. Lille Saffwolax Heradh Sulkava Sochn.
- Röös, Lars (1646). MHA C 1 269-270, KA. Lille Saffwolax Heradh Pumala Sochn.
- Schroderus, Lars (1640-1641). MHA BB 1a 24-26, KA. Tawaste Hws Lähn Säxmäki Häradhe Säxmäki.
- Schroderus, Lars (1648-1649). MHA BB 1a 178-180, KA. Tammela Sockn Säxmäcki Häräde.

Sträng, Jonas (1646a). MHA A 1 175-176, KA. Nedersatagundes Öfwerdeel Hwittis Sochn.

Sträng, Jonas (1646b). MHA A 1 137-138, KA. Nedersatagundes Öfwerdeel Hwittis Sochn.

Sträng, Jonas (1646c). MHA A 1 187-188, KA. Nedersatagundes Öfwerdeel Hwittis Sochn.

Wettersvijk, Johan (1693). MHA A 2a 31, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Kaijala By, I Åbo Lähn, Hallikko Härad och Uskila sochn Belägin.

Wettersvijk, Johan (1694a). MHA A 2a 2, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Bothila Gård I Åbo Lähn Hallikko Härad och Hallikko Sochn Belägen.

Wettersvijk, Johan (1694b). MHA A 2a 32, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Saho By, I Åbo Lähn Hallikko Härad och Uskila Sochn Belägin

Wettersvijk, Johan (1695a). MHA A 2a 7, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation, Öfwer Rijkala By, I Åbo Lähn, Hallikko Härad och Sochn Belägin, Med Alle nu Crono Hemmanens Åckrar Jämbwäll Engiar, Täppor Sampt Hagar Till Deras Qualitet et.

Wettersvijk, Johan (1695b). MHA A2 a 46 Geometrisk Afmätningz Delineation, Utöfwer Öfwerby gård Och Lassinböhle, I Åbo Lähn, Hallikko Härad Kämfwäll Biärno Sochn Belägne.

Wettersvijk, Johan (1695c). MHA A 2a 2, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Gund By, I Åbo Lähn, Hallikko Härad och Kimmitto Sochn Belägin.

Wettersvijk, Johan (1695c). MHA A 2a 2, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Gund By, I Åbo Lähn, Hallikko Härad och Kimmitto Sochn Belägin.

Wettersvijk, Johan (1695c). MHA A 2a 2, KA. Geometrisk Afmätningz Delineation Öfwer Gund By, I Åbo Lähn, Hallikko Härad och Kimmitto Sochn Belägin.

Wettersvijk, Johan (1709a). Å13:23/1-2, KA. Rangby. Kartta ja selitys tiluksista.

Wettersvijk, Johan (1709b). A81:14/1, KA. Tattula; Tiluskartta ja selitys.

Wettervijk, Johan (s.a. / n. 1690-luku). Turun ja Porin läänin maanmittausarkisto II. Halikko. Rikala, 67:0. Kansallisarkisto.

Tutkimusraportit

Europeaus, Aarne (1918). *Hietamäen kappelikirkon rauniota Mynämäen pitäjässä*.
Museoviraston Arkisto.

Kronqvist, Ilkka (1924). *Hietamäen kirkon ja hautausmaapaikan tutkimusselostus*.
Muinaistieteellinen toimikunta. Museoviraston arkisto.

Tutkimuskirjallisuus

Adel, Vadim (1998). Vammalan Sastamalan kirkon ympäristö kulttuurimaisemainventointi
1997. *Muinaistutkija 3 / 1998*. 14–23.

Ehrensverd, Ulla (2006). *Nordiska kartans historia. Från myter till verklighet*. Art-Print Oy.
Kokkola.

Drake, Knut (1976). Vanajan kirkko. Koskimies, Y. A. & Lampinen, Pekka (toim.). *Vanajan historia I*. Wanaja-Seuran julkaisuja XX. Hämeenlinna. 235–285.

Ekstrand, Viktor (1903). *Svenska landtmätare 1628–1900*. Almqvist & Wiksell's boktryckeri
Ab. Uppsala.

Gustafsson, Alfred A. (1933). Maanmittarikunta ja mittaustyöt Ruotsinvallan aikana. Ahla,
V., Haataja K., Rauhala K., Tenho, A. L. (toim.) *Suomen maanmittauksen historia. I osa*. WSOY. Helsinki. 50–174.

Haggrén, Georg & Jansson, Henrik & Pihlman, Aki (2003). Snappertunan Kullåkersbacken –
Unohdettu tutkimuskohde unohdetulla pellolla. *Muinaistutkija 3 / 2003*. 13–24.

Hiekkanen, Markus (1999). Somerniemen ensimmäiset kirkot. Honka-Hallila, Helena (toim.)
Somero ja Somerniemi 1449–1999. Gummerus. Jyväskylä. 90–92.

Hiekkanen, Markus (2003). *Suomen kivikirkot keskiajalla*. Otavan kirjapaino Oy. Helsinki.

Hiekkanen, Markus (2020). *Finlands medeltida stenkyrkor*. Vitterhets Historie och
Antikvitets Akademien. KVHAA. Stockholm.

- Huhtamies, Mikko (2008). *Maan mitta. Maanmittauksen historia Suomessa 1633–2008*.
Edita. Helsinki.
- Höglund, Mats (2008). Inledning. Höglund, Mats (toim.) *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 29. 9–15.
- Höglund, Mats (2013). Ett lantmäteri med landets resurser i fokus. Gussarsson Wijk, Maria, Höglund, Mats & Lundström, Bo (toim.). *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*. Riksarkivet 36. Elanders, Falköping. 52–125.
- Karsvall, Olof (2005). Utjordar och spår av ödelaga gårdar. Höglund, Mats (toim.) *1600-talets jordbrukslandskap. En introduktion till de äldre geometriska kartorna*. Skrifter utgivna av Riksarkivet 29. 53–64.
- Klemetti, Heikki (1927). *Suomalaisia kirkonrakentajia 1600- ja 1700-luvuilla*. WSOY. Porvoo.
- Knapas, Marja Terttu (1997a). Pyhän Ristin kirkko. Knapas, Marja Terttu (toim.) *Suomen kirkot 20*. Tampereen hiippakunta 1. Hämeenlinnan rovastikunta 1. Hattulan ja Tyrvännön kirkot. 9–156.
- Knapas, Marja Terttu (1997b). Ensimmäiset kirkot Lepaalla. Knapas, Marja Terttu (toim.) *Suomen kirkot 20*. Tampereen hiippakunta 1. Hämeenlinnan rovastikunta 1. Hattulan ja Tyrvännön kirkot. 193–205.
- Kontinen, Esa (1991). *Perinteisesti moderniin. Professioiden yhteiskunnallinen synty Suomessa*. Vastapaino. Tampere.
- Kostet, Juhani (1995). *Cartographia urbium Finnicarum. Suomen kaupunkien kaupunkikartografia 1600-luvulla ja 1700-luvun alussa*. Kirjapaino Raamattutalo. Pieksämäki 1995.

- Kostet, Juhani (2009). *Turun kaupunkimittauksen vuosisataiset vaiheet*. Libris, Helsinki.
- Kähönen, Ester (1959). *Vanha Äyräpää I. Vuoteen 1700*. Entisen Äyräpään kihlakunnan historiatoimikunta.
- Lappalainen, Pekka (1971). *Säämingin historia I:2*. Sisälähetysseuran Raamattutalon kirjapaino. Pieksämäki.
- Lehtinen, Leena (2005). *Karttojen kertomaa – Vanhojen karttojen kautta maiseman historiaan*. Genimap. Vantaa.
- Leskinen, Teresa & Lillbroända, Pia (2001). *Samuelin kartat. Helsingin pitäjä vanhimmissa kartoissaan 1681–1712*. Gummerus. Jyväskylä.
- Lindberg, Carolus (1934). *Suomen kirkot. Maamme kirkkorakennuksia käsittelevä tietoteos*. Kustantaja kuvataide. Helsinki.
- Lilius, Henrik (1972). Naantali. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.) *Suomen kirkot 6*. Turun arkkihiippakunta VI osa. Naantalin rovastikunta. 9–88.
- Lundström, Bo (2013). Kartans funktion och estetik. Gussarsson Wijk, Maria, Höglund, Mats & Lundström, Bo (toim.). *Med kartan i fokus. En vägledning till de civila och militära kartorna i Riksarkivet*. Riksarkivet 36. Elanders, Falköping. 13–51.
- Lähteenoja, Aina (1949). *Suur-Huittisten pitäjän historia vuoteen 1639*. Suur-Huittisten historiakomitea.
- Michelsen, Karl-Erik (1999). *Viides sääty. Insinöörit suomalaisessa yhteiskunnassa*. Tekniikan Akateemisten Liitto ja Suomen Historiallinen Seura. Helsinki.
- Mökkönen, Teemu (2006). *Historiallinen paikkatieto Digitaalisen paikkatiedon tuottaminen historiallisista kartoista*. Suomen ympäristö 34. Ympäristöministeriö.
- Mökkönen, Teemu (2008). *Arkeologia ja historialliset kartat – 1600-luvun suurimittakaavaisten karttojen tutkimuskäyttö*. *Arkeologia, historialliset kartat ja paikkatieto. Osa 1*. Licensiaatintutkielma. Helsingin yliopisto. 1–60.

- Nikula, Sigrid (1972). Korpo. Riska, Tove (toim.). *Suomen kirkot 7*. Borgå stift del I. Åbolands prosteri I. 9–63.
- Nikula, Sigrid (1975). Kimito kyrka. Riska, Tove (toim.) *Finlands kyrkor 8*. Borgå stift del II. Åbolands prosteri II. 94–103.
- Nurminen, Marjo T. (2015). *Maailma piirtyy kartalle. Tuhat vuotta maailmankartan kulttuurihistoriaa*. John Nurmisen Säätiö.
- Petterson, Lars (1987). *Templum Saloense. Pohjalaisen tukipilarikirkon arvoitus*. SMYA 90.
- Pettersson, Lars (1989). Puukirkkojen varhaisvaiheita. *Ars 2. Suomen taide*. Sarasoja-Korte, Salme (toim.). 324–359.
- Pitkänen, Kari (1992). Kirkkorakennukset ja hautausmaat. Hirviluoto, Anna-Liisa & Pitkänen, Kari. *Halikon historia I*. Gummerus. Jyväskylä. 313–326.
- Rantatupa, Heikki (2005). Maanmittarikunta ja maanmittarin elämää Virossa ja Liivinmaalla 1600-luvulla. Ahonen, Kalevi et al. (toim.). *Historia ja herrasmies*. Gummerus. Jyväskylä. 147–164.
- Raunio, Juhani (2004). Säamingin seurakunnan puukirkot. Niskanen Niilo (toim.). *Menneisyydestä kantautuvat sanat. Säamingin seurakunta 500 vuotta*. Gummerus kirjapaino Oy. Jyväskylä. 34–71.
- Ringbom, Åsa (2010). *Åländska kyrkor berättar. Nytt ljus på medetida konst, arkitektur och historia*. Ålands Museum. Waasa graphics. Vaasa.
- Rinne, Juhani (1910). Vanajan kirkko. *Suomen Museo XVII*. 65–76.
- Rinne, Juhani (1911). Tornion kaupungin kirkosta. *Suomen Museo XVIII*. 89–94.
- Riska, Tove (1959a). Kunnaraisten kappeli. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 1*. Turun arkkihiippakunta I osa. Vehmaan rovastikunta. 106.
- Riska, Tove (1959b). Laitila. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 1*. Turun arkkihiippakunta I osa. Vehmaan rovastikunta. 212–255.

- Riska, Tove (1961a). Mynämäki. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 2*. Turun arkkihiippakunta II osa. Mynämäen rovastikunta. 9–55.
- Riska, Tove (1961b). Hietamäen kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 2*. Turun arkkihiippakunta II osa. Mynämäen rovastikunta. 71.
- Riska, Tove (1961c). Mietoisten kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 2*. Turun arkkihiippakunta II osa. Mynämäen rovastikunta. 72–90.
- Riska, Tove (1961d). Askainen. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 2*. Turun arkkihiippakunta II osa. Mynämäen rovastikunta. 113–142.
- Riska, Tove (1961e). Rusko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 2*. Turun arkkihiippakunta II osa. Mynämäen rovastikunta. 176–201.
- Riska, Tove (1964a). Maarian kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 3*. Turun arkkihiippakunta III osa. Turun tuomiorovastikunta I. 59–93.
- Riska, Tove (1964b). Piikkiö. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 3*. Turun arkkihiippakunta III osa. Turun tuomiorovastikunta I. 94–116.
- Riska, Tove (1966a). Salon kappelin kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 4*. Turun arkkihiippakunta IV osa. Perniön rovastikunta II. 17–23.
- Riska, Tove (1966b). Pertteli. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 4*. Turun arkkihiippakunta IV osa. Perniön rovastikunta II. 46–78.
- Riska, Tove (1966c). Halikon kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 4*. Turun arkkihiippakunta IV osa. Perniön rovastikunta II. 124–163.
- Riska, Tove (1968a). Yliskylän kappelikirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 5*. Turun arkkihiippakunta V osa. Perniön rovastikunta I. 69–79.
- Riska, Tove (1968b). Kosken tehtaan kirkko. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.). *Suomen kirkot 5*. Turun arkkihiippakunta V osa. Perniön rovastikunta I. 91–103.

- Riska, Tove (1972). Merimasku. Nordman, C. A. & Cleve, Nils (toim.) *Suomen kirkot 6*.
Turun arkkhiippakunta VI osa. Naantalin rovastikunta. 131–150.
- Riska, Tove (1982). Oripään kirkot. Riska, Tove (toim.). *Suomen kirkot 11*.
Turunarkkihiippakunta 9. Loimaan rovastikunta III. Pöytyän ja Oripään kirkot. 57–84.
- Ruohonen, Juha (2024). *Ravattulan Ristimäki ja Aurajokilaakson varhaisin seurakunnallinen järjestäytyminen*. Karhunhammas 22.
- Ruohonen, Juha (2025). Kyrksundetin kappeli ja kirkkomaan muut rakennukset. Björkman, John et al. (toim.). *Kyrkosundsskär. Merellinen solmukohta kautta aikain*. Sagalundin museosäätiö.
- Seppänen, Unto (1953). *Valkjärvi. Pitäjä kohtaloitten kannaksella*. Valkjärven historiatoimikunta.
- Sirkiä, K. (1955). *Uusikirkko. Muistelmina ja kuvina*. Vammalan kirjapaino Oy. Sastamala.
- Styffe, Carl Gustaf (1856). *Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland*. Kungliga Samfundet för Utgivande av Handskrifter rörande Skandinaviens Historia I. Stockholm.
- Tarkiainen, Ülle (2005). Geomteriska kartor från Estrland och norra Livland som källor för bosättningshistorisk forskning. Roeck Hansen, Birgitta (toim.). Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. KVHAA Konferenser 57. 61–80.
- Tollin, Clas (2005). Den svenska storskaliga karteringen 1633 till 1655. Roeck Hansen, Birgitta (toim.). Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. KVHAA Konferenser 57. 6–22.
- Tollin, Clas (2006). *Projekt Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna: korta meddelanden*. Fornvännen. 31–33.

Tollin, Clas (2021). *Sveriges kartor och lantmätare 1628 till 1680. Från idé till tolv tusen kartor*. KVHAA, RA.

Vaajakallio, E. O. (1929). *Suomen maanmittarit 1628–1928. Nimi- ja henkilöluettelo*.

Suomen Maanmittari-yhdistys. Helsinki.

Vainio-Korhonen, Kirsi (2012). *Ujostelemattomat. Kättilöiden, synnytysten ja arjen historiaa*. WSOY. Helsinki.